

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Abdullayeva Aysel Zakir

**“Kredit bazarında qiymətlərin formalaşması mexanizmi və onun
təkmilləşdirilməsi”**
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı

060404

“İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma

“Qiymətləndirmə”

Elmi rəhbər

dos. İ.Ş.Mehdiyeva

Magistratura proqramının rəhbəri:

dos. B.C.Sadıqov

Kafedra müdiri

i.e.d. prof. X.H.Kazımlı

B A K I – 2 0 1 7

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3-6
I FƏSİL. KREDİT BAZARINDA QIYMƏTLƏRİN FORMALAŞMASI AMİLLƏRİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	7-31
1.1. Kredit bazarının formalaşması və inkişafı qanunauyğunluqları.....	7-14
1.2. Kredit bazarında qiymətin əmələgəlməsinin nəzəri-metodoloji əsasları	15-21
1.3. Kredit resurslarına qiymətlərin müəyyən edilməsi modelləri	21-31
II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ QIYMƏT MEXANİZMİ VƏ KREDİT SİYASƏTİNİN QARŞILIQLI TƏHLİLİ.....	32-57
2.1. İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının qiymət və valyuta tənzimlənməsi mexa- nizmi.....	32-41
2.2. Faiz dərəcələrinin və qiymət səviyyəsinin dinamikasının qarşılıqlı təhlili	41-49
2.3. Ölkənin müasir pul-kredit siyasətində tənzimləmənin əsas istiqamətlərinin təhlili	49-57
III FƏSİL. KREDİT BAZARINDA QIYMƏTƏMƏLƏGƏLMƏ MEXANİZ- MİNİN İSTİQAMƏTLƏRİ	58-74
3.1. Kredit bazarında qiymət siyasətinin perspektiv istiqamətləri.....	58-66
3.2. Milli iqtisadiyyatın inkişafında kredit və qiymət sistemlərindən qarşılıqlı istifa- dənin təkmilləşdirilməsi	66-74
Nəticə və təkliflər	75-76
Резюме	77
Summary	78
İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı	79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Kredit resursları bazarında qiymətlərin formalaşması amil və xüsusiyyətləri nöqteyi-nəzərdən qiymətəmələgəlmənin mürəkkəb istiqamətlərindən biridir. Bu ondan irəli gəlir ki, kredit resurslarının qiymətləri həmişə bazar iştirakçıları arasında rəqabətin, inflyasiyanın və valyuta məzənnəsinin tərəddüdlərinin təsiri altında formalaşır. Ölkədə və dünyada baş verən iqtisadi proseslər də kredit bazarına öz təsini göstərir. Qeyd edilə bilər ki, son dövrlərdə baş verən dünya iqtisadi böhranı, beynəlxalq bazarda neftin qiymətinin üç dəfəyə qədər ucuzlaşması və respublikamızda ardıcıl iki dəfə devalvasiyanın baş verməsi kredit resursları bazarından da yan keçməmişdir. Bu proseslər nəticəsində əhalinin maddi rifahının zəifləməsi, depozitlərə yönəldilən pul vəsaitlərinin kəmiyyətinin azalması, kredit təşkilatlarında olan depozitlərin kütləvi şəkildə əmanətçilər tərəfindən götürülməsi kredit təşkilatlarını əlverişsiz vəziyyətdə qoymuşdur. Ona görə də bir neçə bankın ləğv edilməsi və birləşməsi zərurəti yaranmışdır.

Göstərilən vəziyyətdə banklar tərəfindən fiziki və hüquqi şəxslərə kreditlərin verilməsi imkanları məhdudlaşır və kreditlərə görə faiz dərəcələrinin yüksəlməsi üçün obyektiv şərait yaranır. Əhalinin ödəmə qabiliyyətinin zəifləməsi səbəbindən problemli kreditlərin xüsusi çəkisinin yüksəlməsi də bu prosesdə sanki katalizator rolunu oynayır.

Göründüyü kimi, yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu əhalinin gəlirləri, depozitlər, valyuta məzənnəsi, inflyasiya kimi iqtisadi göstəricilərin kreditin qiymətinin real ölçüsü olan faiz dərəcələrinə təsirinin düzgün qiymətləndirilməsindən asılıdır. Nəzərə alsaq ki, kreditin qiymətinin yüksəlməsi zəncirvari şəkildə istehsal-təsərrüfat subyektlərinin vəsait çatışmazlığı ilə üzləşməsinə və bununla əmtəələrin (xidmətlərin) bahalaşması şəklində əhalinin sosial vəziyyətinin təsirində özünü büruzə verir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, kredit resursları bazarında qiymətəmələgəlmənin köklü şəkildə araşdırılması və dövrün iqtisadi reallıqlarına uyğun olaraq

təkmilləşdirilməsi əhalinin, təsərrüfat subyektlərinin, kredit təşkilatlarının və dövlətin sosial-iqtisadi maraqlarının optimal koordinasiyasına səbəb ola bilər. Dissertasiya mövzusunun bu qəbildən olan vacib və mürəkkəb məsələlərin araşdırılmasına istiqamətləndirilməsi onun aktuallığını təsdiq edir.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Araşdırma mövzusu ilə bağlı məsələlər iqtisadi ədəbiyyatda və elmi tədqiqatlarda son dövrlərdə özünəməxsus yer tutmaqdadır. Ölkədə müstəqillik dövrünün əvvəllərində maliyyə-kredit institutlarının yaradılması ilə bağlı genişmiqyaslı proseslər kredit resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi, eləcə də onların qiymətməmələgəlmənin metodoloji baxımdan təkmilləşdirilməsi vəzifəsini qarşıya qoymuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, kredit bazarında qiymətin əmələ gəlməsi ilə bağlı nəzəri və praktiki məsələlərə respublikamızın tanınmış iqtisadçı alimlərindən X.H.Kazımlının, M.M.Sadıqovun, D.A.Bağırovun, S.M.Məmmədovun və digərlərinin əsərlərində geniş yer verilmişdir. Xarici ölkələrin alimlərindən V.E.Yesipov, N.V.Lipsiç, D.SAKS Ceffri, B. Larren Felipe, V.A.Slepov, P.E.Nikolayeva və başqaları öz əsərlərində və elmi araşdırmalarında da kredit resurslarına qiymətin əmələ gəlməsi və tənzimlənməsi üzrə məsələləri ön plana çəkmişlər.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmeti respublika ərazisində formalaşmış mövcud kredit resursları bazarı, obyektı isə onların qiyməti və ya faiz dərəcələridir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat mövzusunun başlıca məqsədi kredit resurslarına qiymətin əmələ gəlməsi metodlarının və modellərinin ardıcıl şəkildə öyrənilməsindən və onların təkmilləşdirilməsi mexanizminin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədəuyğundur:

- kredit resursları bazarında qiymətlərin formalaşması amilləri və qanuna uyğunluqlarının öyrənilməsi;
- kredit resurslarına qiymətkoyma modellərinin araşdırılması;

- kredit resursları bazarında qiymətlərin tənzimlənməsi üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi;

- kreditlərə görə faiz dərəcələri ilə valyuta məzənnəsi arasında qarşılıqlı asılılığın təhlili;

- kredit resurslarının qiymətləri ilə investisiya qoyuluşları arasında qarşılıqlı asılılığın təhlili;

- kreditin qiymətinə təsir göstərən daxili və xarici amillərin aşkar edilməsi, eləcə də onların təsir gücünün qiymətləndirilməsi;

- kredit resursları bazarında ölkənin pul-kredit siyasətinin istiqamətlərinə və xarici təcrübəyə uyğun olaraq qiymətmələgəlmə metodlarının təkmilləşdirilməsi üzrə əsaslandırılmış təkliflərin hazırlanması.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası və informasiya bazası. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını maliyyə-kredit institutlarının fəaliyyəti ilə bağlı elmi əsərlər, kredit resurslarının qiymətlərinin müəyyən edilməsi və tənzimlənməsi üzrə normativ-hüquqi aktlar təşkil edir. Tədqiqatın informasiya bazasını iqtisadi idarəetmə orqanlarının, o cümlədən, Maliyyə Nazirliyinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin və Mərkəzi Bankın rəsmi hesabatları və təlimatları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- müasir şəraitdə respublikamızda kredit bazarının formalaşması qanunauyğunluqları və inkişaf meylləri araşdırılmışdır;

- kredit resursları bazarında qiymətlərin səviyyə və dinamikasına təsir göstərən amillər aşkar olunmuşdur;

- mövcud təcrübədə kredit resurslarına qiymətkoymanın başlıca metodları və modelləri araşdırılmış, onların tətbiqi sferası və mexanizmi öyrənilmişdir;

- ölkənin kredit bazarında faiz dərəcələrinə təsir göstərən daxili və xarici amillər qarşılıqlı şəkildə təhlil edilmişdir;

- kreditin qiymətinə təsir göstərən pul-kredit siyasəti alətlərinin, o cümlədən, Mərkəzi Bankın kommersiya bankları üçün təyin etdiyi mütləq (məcburi) ehtiyat

norması, pul multiplikatoru və pulun dövriyyə sürətinin faiz dərəcələrinə təsir gücü və istiqamətləri araşdırılmışdır;

- kreditin qiyməti, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə investisiya qoyuluşlarının həcmi, həmçinin, milli valyutanın məzənnəsi arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlar statistik məlumatlar əsasında təhlil olunmuşdur;

- əldə olunan nəticələrə istinadən kredit bazarında qiymətməmələgəlmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəticələri kredit resursları bazarında fəaliyyət göstərən subyektlərin bazar davranışının və kreditlərə görə faiz dərəcələrinin məqbul kəmiyyətini müəyyənləşdirilməsi metodologiyasının öyrənilməsinə və eləcə də onların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin əsaslandırılmasına yönəldilmişdir. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi gedişində əldə olunan nəticələr kredit bazarı iştirakçıları, maliyyə xidmətləri sektorunun fəaliyyəti ilə bağlı araşdırmalar aparan tədqiqatçılar, eləcə də sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar üçün əhəmiyyətli ola bilər.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 79 səhifə həcmindədir. Dissertasiya işində 6 cədvəl və 6 sxem verilmişdir.

I FƏSİL. KREDİT BAZARINDA QİYMƏTLƏRİN FORMALAŞMASI AMİLLƏRİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

1.1. Kredit bazarının formalaşması və inkişafı qanunauyğunluqları.

Maliyyə bazarının tərkib hissəsi olaraq kredit bazarının yaranması obyektiv xarakter daşıyır. O, bilavasitə resursların qeyri-bərabər bölgüsü səbəbi ilə şərtlənir. Başqa sözlə, kredit bazarı sərbəst pul vəsaitlərinə sahib olan mülkiyyətçilərdən onları ehtiyacı olanlara yönəldilməsi funksiyasını yerinə yetirməklə vasitəçi rolunu oynayır. Bu funksiya yalnız maliyyə sferasında deyil, istehsal və istehlak, kredit təşkilatları ilə əhali, müəssisələr və dövlət arasındakı iqtisadi münasibətlərdə də özünü büruzə verir.

Kredit bazarı elə bir məkandır ki, burada alqı-satqı obyektı olaraq mövcud sərbəst pul vəsaitləri çıxış edirlər. Bu baxımdan kredit bazarı bir sıra iqtisadi və sosial xarakterli amillərin təsirinə məruz qalır. Həmin amilləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- ölkə iqtisadiyyatının pulla təminatı səviyyəsi;
- maliyyə-kredit sferasının fəaliyyəti üzrə qanunvericilik bazasının təkmilliyi;
- kredit institutlarının ödəməqabiliyyəti;
- Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilən məcburi ehtiyat normasının kəmiyyəti;
- uçot dərəcəsi;
- ölkə əhalisinin yığılma və əmanətlərə meylliliyi;
- əhalinin kənd təsərrüfatı subyektlərinin borc vəsaitlərinə olan tələbatının həcmi;

Qeyd olunan amillər və kredit bazarının özünəməxsus olan xüsusiyyətləri, formalaşması və inkişafı qanunauyğunluqları kreditin qiymətində, daha dəqiq desək, kreditlərə görə faizlərin kəmiyyətində özünü büruzə verir. Milli iqtisadiy-

yatın cari inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq kredit institutları faiz dərəcələrinin müxtəlif istiqamətli tərəddüdlərindən faydalanmağa çalışırlar.

Kredit bazarı ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən istehsal-texniki və istehlak malları bazarları ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Adı çəkilən bazarların dinamik inkişafı öz növbəsində investisiya qoyuluşlarına, o cümlədən, kredit resurslarına tələbatı artırır. Ona görə də, kredit bazarının fəaliyyəti bilavasitə maliyyə sektoru sferasında deyil, milli iqtisadiyyat çərçivəsində təhlil olunur və onun perspektiv inkişaf meylləri əsaslandırılır.

Kredit bazarını kreditorlar və borcalanlar arasında qaytarılma, təcililik və ödəniş şəraitində qiymətlərin müvəqqəti olaraq istifadəyə verilməsi zamanı yaranan qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin məcmusu kimi müəyyənləşdirmək olar.

Kredit münasibətləri müasir dövrdə maliyyə bazarının digər seqmentlərinə də nüfuz etdikdə, geniş inkişaf tapır. Kreditlərin bir hissəsi sərbəst bazarda istiqrazların emissiyası və reallaşdırılmasıyla qeydiyyatla alınır. Bu kredit münasibətləri sazişin təşkilinin xarici formasına görə qiymətli kağızlar bazarına aid edilir. Bu zaman veksellər nəinki kredit aləti kimi istifadə olunmur, həmçinin pulun bir sıra funksiyalarını da yerinə yetirir. Dar mənada kredit bazarının iştirakçılarının əsas hissəsini kredit təşkilatları təşkil edən kredit münasibətlərinin bir hissəsi təşkil edir. Beləliklə, kredit bazarının aparıcı operatorları kimi kommersiya bankları həm kredit ehtiyatlarına olan tələb və təklifi formalaşdırır, həm də qiymətlərin səviyyəsini müəyyən edir.

Qiymət klassik mahiyyətinə görə əmtəənin dəyərinin pulla ifadəsidir. Ardıcıl olaraq əmtəə dedikdə - insan əməyinin məhsulları, göstərilən xidmətlər, yerinə yetirilən işlər, ictimai nemətlərin müxtəlif təzahür formalarında istehlakı və s. başa düşülür. Kredit bazarına əsasən burada reallaşdırılan əsas məhsul kreditor tərəfindən borcalana təcililik (müddətililik), qaytarılma, ödənilmə şəraitinin qiymətlilərin istifadəyə verilməsi üzrə xidmətlərin göstərilməsidir. Borclu kredit müqaviləsinin şərtlərinə əsasən təkcə ssudanı deyil, həmçinin kreditorun xidmətlərinin dəyərini də ödəməlidir.

Kredit təşkilatları üçün kredit məhsulunun faiz adlanan xüsusi ödəniş formasına malik olması əsasdır. Özünəməxsus xüsusiyyətinə baxmayaraq, faiz təsərrüfatda istifadə edilən digər qiymət növləri ilə ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Faiz həm kredit xidmətinin qiymətinin və ya dəyərinin pul ifadəsi, həm də kredit obyektindən təcrübədə istifadə hüququna görə borclunun ödədiyi pul kütləsi formasında çıxış edir.

Faizin xüsusiyyəti, onun formalaşması üsulu - hesablama formasındadır. Borclunun ödədiyi pulun miqdarı kreditin real dəyərini müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Bu qiymət əsasən, kreditə götürülən vəsaitin ümumi dəyərindən asılıdır. Kreditin həqiqi qiyməti - kredit resurslarından istifadəyə görə ödənilən həcm verilən kreditin həcminə nisbəti kimi müəyyənləşdirilən faiz dərəcəsindən asılıdır. Kreditin eyni həcmində faiz dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, borclu bir o qədər çox vəsait ödəməli olur. Lakin, hər iki faiz dərəcəsi - ümumi halda kreditin dəyərini ifadə edir.

Çox vaxt sinonim kimi işlədilən “kreditin qiyməti” və “faiz dərəcəsi” anlayışlarını aydınlaşdırmaq lazımdır. Lakin təcrübədə onlar ya bütövlükdə üst-üstə düşə, ya da fərqlənə bilirlər. Əgər, faiz dərəcəsinə kreditləşdirmə ilə əlaqədar olan bütün xərclər daxil edilibsə, onda o, “kreditin qiyməti” anlayışına uyğun gəlir. Lakin, kreditör faiz dərəcəsini kredit resursları üçün ödəniş vasitəsi kimi ayıra, kreditin verilməsi, monitorinqi, qeydiyyatı və s. üçün ayrı ödəniş müəyyən etməklə, kreditin ümumi qiymətinin digər müəyyənləşdirilməsi metodundan da istifadə edə bilər. Beləliklə, xüsusi hallarda faiz dərəcəsi kredit resursları üçün ödəniş kimi çıxış edə bilər.

Faiz qiymətin digər növləri kimi, öz mahiyyətini yerinə yetirdiyi funksiyalar vasitəsilə ortaya çıxarır.

Ölçü funksiyasından kredit xidmətinin və ya dəyərin qiymətliliyini təsvir etmək üçün istifadə olunur. Kreditör elə faiz dərəcəsi müəyyənləşdirir ki, onun vasitəsilə o, xərclərini ödəməyi və mənfəət əldə etməyi nəzərdə tutur. Borcalan öz

tələbat və imkanlarından asılı olaraq, özü üçün kreditinin qiymətlik dərəcəsini müəyyənləşdirir və faiz dərəcəsinin səviyyəsini formalaşdırır.

Tələblə təklifin balanslaşdırılması funksiyası tarazlaşdırıcı faiz dərəcəsinin formalaşdırılması vasitəsi ilə həyata keçirilməklə, kreditin verilməsi üçün nəzərdə tutulan bütün resursların istehlakçılarının tanınmasına imkan verir. Bu proses kredit resurslarının məcmu təklif və məcmu tələbinin bazarda qarşılıqlı təsiri nəticəsində reallaşdırılır. Faizin tarazlıq dərəcəsi ətrafında müxtəlif bankların və borcalanların verdikləri kreditlərin real dərəcələrinin tərəddüdü baş verir.

Bölgü funksiyası. Kreditin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun ödənişliliyi-sərbəst resursların sahiblərinin hal-hazırda həmin resursa tələbatı olanlarla yer dəyişdirilməsinə şərait yaratmasıdır. Ödənişin olması kreditordakredit obyektinin borcalana hərəkətini təşkil etmək marağı yaradır. Beləliklə, özünün maliyyə resurslarını formalaşdırır. Bununla da, yığılmış vəsaitlərin borcalanların tələbatlarının ödənilməsinin daha səmərəli olması və hal-hazırda da tətbiqi üçün təkrar bölgüsü baş verir.

Bundan əlavə, faiz dərəcəsi gəlirlərin təkrar bölgüsünə də təsir göstərir, çünki, bazarda tarazlıq səviyyəsi ətrafında konkret dərəcələrin tərəddüdləri daim baş verir. Yüksək faiz dərəcəsi halında kredit resurslarının istifadəsindən əldə edilən gəlirlər kreditörün xeyrinə təkrar bölüşdürülür, aşağı faiz dərəcəsi halında isə əksinə, gəlirlər borcalanın xeyrinə bölüşdürülür. Bu funksiya ümumdövlət səviyyəsində Mərkəzi Bankın ucuz (bahalı) kredit siyasəti nəticəsində kreditin dəyərinə bilavasitə təsir göstərə bilər. Bu da öz növbəsində təsərrüfatda borc vəsaitlərindən istifadənin azalmasına və ya artmasına səbəb olur. Bu zaman Mərkəzi Bank müxtəlif təsir metodlarından - dolayı (faizin uçot və ya maliyyələşdirmə dərəcəsini müəyyən səviyyədə müəyyənləşdirmək) və birbaşa (inzibati qaydada kommersiya banklarının faiz dərəcələrini məhdudlaşdırmaq) metodlardan istifadə edə bilər.

Təkrar bölgü funksiyası ilə stimullaşdırma bilavasitə əlaqədardır. Kreditdən istifadənin fəallığına ona müxtəlif haqqların müəyyənləşdirilməsi təsir edir.

Kommersiya bankları bu funksiyadan təcrübədə özlərinin qiymət siyasətini formalaşdırarkən və həyata keçirərkən istifadə edirlər.

Qiymət siyasəti konkret tətbiqini ssudanın parametrlərindən, yəni, kredit obyektinin riskliliyi, ssudanın müddəti, borcalanın kateqoriyası və güvənliyi və s. asılı olaraq faiz dərəcələrinin differensiasiyasında tapır. Bu zaman bank aşağı faiz dərəcəsi ilə verilən ssudalara müştərilər cəlb edə bilər və bank bu üsuldən yalnız arzu olunan müştəri qrupu üçün istifadə edir. Əks halda, bank qəsdən müştəridən kredit üçün yüksək haqq tələb edərək, kreditləşdirmənin daha ağır şərtlərini irəli sürür. Bu mövqe müştərinin ssudaya götürdüyü vəsaiti qaytara bilməsinə şübhəsi olması ehtimalına əsaslanır. Faiz dərəcələrinin ssudalar üzrə differensiasiyası kreditora bu kimi imkanlar yaradır:

- xidmət etdiyi müştəri qrupunu formalaşdırmağa;
- öz fəaliyyətinin iki müxtəlif istiqamətli məqsədlərini - (gəlirliliyin yüksəldilməsi və fəaliyyət riskinin azaldılması) tarazlaşdırmağa.

Faiz kreditin qiyməti kimi kompleks xarakteristikaları göstərir ki, bu da mürəkkəb amillər sisteminin təsiri altında formalaşır. Çoxsaylı və müxtəlif istiqamətli amilləri faiz həcmnin dəyişməsinə və formalaşmasına təsirinə görə iki qrupa bölmək olar: xarici və daxili.

Xarici amillər - kredit resursları bazarında ümumi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədardır. Onlar fərdi məqsədlər və bankların fəaliyyət imkanlarından asılı deyil. Lakin qoyulmuş məsələlərin həlli üçün onların təsirini nəzərə almaq vacibdir. Bu amillərdən ən əsası - kredit bazarının konyukturasıdır ki, bu da hal-hazırda kreditlərə müəyyənləşdirilmiş tələb və təklifin nisbəti vasitəsilə aşkarlanır. Borc vəsaitlərinə tələb artarsa, faiz dərəcələri də artar, təklif artarsa isə əksinə, faiz dərəcələri azalar.

Sxem 1.1. Kredit bazarının konyukturasına təsir göstərən amillər.

Sxemdə göstərilən amillərin təsir dairəsi baxımından qeyd etmək olar ki, xidmət olunan müştərilərinin sayı nəzərə cəpacaq dərəcədə az olan inkişaf etmiş kredit sistemi kredit xidmətlərinin inhisarlaşdırılması və faiz dərəcələrinin yüksəldilməsinə real zəmin yaradır.

Ardıcıl olaraq əgər pul yığımları artırsa və onlardan səmərəli istifadə olunursa, onda bankların gəlir əldə etmək üçün imkanları və resurs bazası genişlənir. Nəticədə, onun dəyəri də müəyyən dərəcədə artır. Bu amil həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər tərəfindən toplanmış yığımın kəmiyyətində özünü göstərir. Xarici təcrübədə əhalinin vəsaitlərinin banklara geniş şəkildə cəlb olunması səciyyəvidir.

İqtisadi tsiklin müxtəlif fazalarında (mərhələlərində), istehsalın artımı sahibkarların borc vəsaitlərinə olan tələbi artır ki, bu da kreditlərin dəyərinin yüksəlməsi ilə nəticələnir.

Kreditrlərə və borc götürənlərə inflyasiyanın səviyyəsi müxtəlif cür təsir göstərir. Kreditlər alıcılıq qabiliyyətini itirmiş pullarla qaytarıldığı üçün kreditrlər

da gözlənilən gəlirlərinin bir hissəsindən məhrum olurlar. Göründüyü kimi, bu prosesdə daha çox borc götürənlər qazanırlar. Ona görə də banklar inflyasiya itkilərindən özlərini qorumaq üçün inflyasiya səviyyəsini nəzərə almaqla yüksək faiz dərəcələri təyin edirlər. Beləliklə, bankın müəyyənləşdirdiyi nominal faiz dərəcəsi, real faiz dərəcəsi və inflyasiya sürətinin cəmindən ibarət olan kreditin qiyməti inflyasiyanı nəzərə almaqla kreditin dəyəri adlanır.

Dövlət büdcəsinin kəsirinin dövlət qiymətli kağızlarının buraxılması və reallaşdırılması yolu ilə maliyyələşdirilməsi də kredit bazarına əhəmiyyətli təsir göstərir. Məlumdur ki, dövlət borcunun artımı əsasən onun ödənilməsi üçün qiymətli kağızların emissiyasının genişləndirilməsi ilə əlaqədardır. Dövlət qiymətli kağızlarının təkrar emissiyasının həyata keçirilməsi, onların kredit resurslarının ümumi miqdarını məhdudlaşdırır. Bu da borc vəsaitlərinə olan sabitliyi şəraitində bank faizinin yüksəlməsinə öz təsirini göstərə bilər.

Mərkəzi Bankın faiz siyasəti bankların faiz dərəcələrinin səviyyəsinə rəsmi uçot dərəcəsinin və ya maliyyələşdirmə dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə təsir göstərə bilər. Faiz dərəcəsinin yüksəlməsi ilə kommersiya banklarının Mərkəzi Bankda ala biləcəyi mərkəzləşdirilmiş kredit resursları bahalaşır. Lakin, bu cür təsir yalnız dolayı yolla həyata keçirilə bilər. Çünki, Mərkəzi Bank kommersiya banklarının resurslarının əsas formalaşma mənbəyi deyil. Buna baxmayaraq, bank faizinin formalaşması zamanı rəsmi dərəcə müəyyən rol oynayır. Dolayı təsirdən başqa, Mərkəzi Bank birbaşa məhdudlaşdırmaları tətbiq etməklə bank dərəcələrinin ağır, inzibati tənzimləndirmə mənbələrindən istifadə edə bilər. Bunlara kreditlərin ayrı-ayrı növləri və ya onların rəsmi dərəcələri ilə müqayisədə sabitliyi, kredit marjının direktiv müəyyənləşdirilməsi və s.-ni misal göstərmək olar. Eyni zamanda, Mərkəzi Bank bank fəaliyyətini tənzimləyən bir orqan kimi, kredit fəaliyyətinə digər məhdudiyyətləri daxil etməklə faiz dərəcələrinin səviyyəsinə təsir göstərə bilər.

Xarici kredit bazarının təsiri ölkədaxili qiymətlərdən digər ölkələrin bazarlarındakı faiz dərəcələrinin səviyyələrindəki fərqlə meydana çıxır. Ölkə daxilində

kredit resurslarının yerdəyişməsinə çox yüksək mili faiz dərəcələri səbəb olur. Lakin, beynəlxalq kapitalın cəlb edilməsi, kredit resursları təklifinin tələbi üstələməsinə gətirib çıxarır ki, bu da daxili faiz dərəcələrinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Daxili amillər - konkret kredit münasibətləri ilə əlaqədardır. Buna görə də onlar bankların nəzarətindədir və bankların birbaşa təsirinə məruz qalır. Daxili amilləri üç qrupa bölmək olar. Birinci qrupa - kreditləşdirmə zamanı risklə bağlı yarananları aid etmək olar. Risk nə qədər yüksək olarsa, bank itkiləri ödəmək məqsədilə daha yüksək faiz dərəcəsi müəyyənləşdirir. Bu amillərə borcalanın kateqoriyası, kreditin həcmi və kredit müddəti aiddir.

Borcalanın kateqoriyası. İstehlak kreditlərinə nisbətən sahibkarlara verilən kreditlər bir qayda olaraq, daha aşağı faiz dərəcələrinə malik olur. Bu, bir sıra xüsusiyyətlərlə izah olunur, məsələn, onun çoxsaylı xidmətlərindən istifadə edən korporativ borcalanların bankla çox sıx əlaqələrinin olması və s. Bank daim bu müştərilərin pul axınlarına nəzarət edərək, onları digər borcalanlardan daha etibarlı hesab edir. Bu, istehlak kreditlərini verməkdə maraqlı olmayan, onları əziyyətli və az gəlirli hesab edən ölkələr üçün xarakterikdir.

Kreditin həcmi. İri ssudanın qaytarılmaması bankın fəaliyyətinə çox təsir göstərir, belə ki, bu zaman o, öz resurslarının əhəmiyyətli hissəsini itirir. Bu, bankın müflisləşmək riskini artırır, zəruri vəsaiti olmadığına görə bank öhdəliklərini yerinə yetirə bilmir.

Kredit müddəti. Müddətin uzadılması borcalanın gələcək vəziyyətinin proqnozlaşdırıla bilməməsinə görə borc vəsaitlərinin qaytarılmaması riskini artırır, buna görə də, müddətin uzanması ilə onun dəyəri də artır.

1.2. Kredit bazarında qiymətin əmələ gəlməsinin nəzəri-metodoloji əsasları.

Kredit - qiymət ilə qarşılıqlı əlaqədə olub, müxtəlif bazar amillərinin təsiri altında daim inkişafda olan iqtisadi mexanizmdir.

Kredit həm pul formasında, həm də əmtəə formasında verilə bilər. Qiymət yalnız dəyəri ifadə etmir. Qiymət həmçinin, tələb-təklif qanunu ilə tənzimləndiyindən və əmtəənin hərəkəti ilə bağlı olduğundan belə hərəkət ikitərəfli xarakter daşıyır. Beləliklə, qiymət kreditdən fərqlənir, çünki, çox vaxt dəyər formaları kreditdə birtərəfli hərəkət edir. Yenidən bölgü proseslərinin qiymətlərin hərəkəti vasitəsilə həyata keçirilməsinin obyektiv zərurəti sənayenin hasilat və emalədici sahələrində xidmət sektorlarının ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə balansının pozulması ilə bağlıdır. Onların çatışmamazlığı digər kəşirli məhsul istehsal edən sahələrin daha yüksək mənfəət norması ilə ödənilə bilər. Nəticədə, təklif həcmi bazar tələbatını ödəməyən məhsulların qiyməti sahələrarası kapital axınının genişlənməsi dövründə tədricən artmağa başlayır. Lakin, qiymətin artımı yığımın və investisiya imkanlarının artmasına deyil, hər ikisinin azalmasına gətirib çıxara bilər. Vəsait çatışmamazlığı adətən kredit və pul emissiyası vasitəsi ilə aradan qaldırılır. Bu zaman dövlət əhaliyə xidmət göstərən və məhsul istehsal edən vacib sahələrə (məsələn, yanacaq-energetika sənayesi, yüngül və yeyinti sənayesi, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və s.) kömək etmək məqsədi ilə əvəzsiz maliyyə yardımları edir. Bu sahələrin büdcədən maliyyələşdirilməsi inflyasion nəticələr verir. Qoyulan vəsait bir qayda olaraq, qaytarılmır. Ona görə də, onların maliyyələşdirilməsi kommersiya banklarının vasitəsilə təsərrüfatın kreditləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Kommersiya bankları kredit verərkən ssudanı vaxtı-vaxtında qaytaran, banklara mənfəət verən müştəriləri seçirlər. Bankın kredit qoyuluşu vaxtında qaytarılmayanda, ssudanın verilməsi dayandırılır. Qiymət artımı kreditin inkişafına dolayı yolla səbəb olur. İstehsalın və dövriyyə xərclərinin kəskin artmasına aşağıdakılar səbəb olur:

- əsas növistehsal-texniki təyinatlı məhsulların qiymətlərinin artması;
- kənd təsərrüfatında satınalma qiymətlərinin artması;
- ticarət vasitəsilə reallaşdırılan istehlak qiymətlərinin artması.

Nəticədə, müəssisələr lazım olan material, xammal və avadanlıqları öz vəsaiti hesabına ala bilmir və nəticədə kommersiya banklarına ssuda almaq üçün müraciət etmək məcburiyyətində qalırlar.

Bankın kredit siyasəti - bankın korporativ prinsipləri və davranış qaydalarına uyğun müəyyən edilmiş, hərtərəfli düşünülmüş əməliyyat anlayışları və qaydaları, kredit əməliyyatları üzrə standartlardan ibarətdir.

Kredit riskinin idarə edilməsi qaydaları aşağıdakı məsələlərə aydınlıq gətirir:

- kredit ərizələrinin qiymətləndirilməsi qaydalarına;
- müntəzəm olaraq bank tərəfindən ayrı-ayrı kreditlərin təhlili, aktivlərin təsnifləşdirilməsi, ehtiyatların yaradılması üzrə qaydalara;
- kreditlərin balansdan silinmələrinin, kredit zərəri üzrə ehtiyatların yaradılmasının və gözlənilən həqiqi ödəmə məbləğlərinin əks etdirilməsini təmin edən prosedurlara;
- problemli kreditlərə gündəlik nəzarət, vaxtı ötmüş kreditlərin yığılması üçün prosedurlara və təşkilati resurslara;
- Müşahidə Şurasına kreditlərin və aktivlərin təsnifləşdirilməsi, ehtiyatların yaradılması ilə əlaqədar müntəzəm olaraq təqdim olunan hesabatların strukturuna;
- girov dəyərinin və zəmanətlərin davamlılığının ardıcıl surətdə qiymətləndirilməsi üçün mexanizmlərə.

Keynsçilər kimi monetaristlər də öz fikirlərini qrafik və tənliklərlə ifadə edirlər. Keynsçilər məcmu xərclərin komponentlərinə xüsusi diqqət yetirirlər. Əsas Keyns tənliyi aşağıdakı kimidir:

$$XMM = C_A + I_N + X_N + G \quad (1.1)$$

Bu tənliyə əsasən, satılmış əmtəə və xidmətlərin dəyəri məcmu xərclərin həcminə bərabərdir. XMM - istehsalın həcmi, tənliyin sağ tərəfi məcmu xərclərin həcmikimi xarakterizə edilir. Planlaşdırılan əmanət və investisiyaların uyğun oluması işgüzar fəallığa təsir göstərir və özünü dövrü inflyasiyavə ya işsizliklə göstərir. Məcmu xərclərin tərəddüdü ilk növbədə məşğulluğa və istehsalın səviyyəsinə təsir göstərir.

Monetarizmdə əsas diqqət pul kütləsinə verilir. Monetaristlərin təhlilindən aydın olur ki, pul kütləsiylə maddi nemətlərə olan tələb düz mütənasiblik təşkil edir.

Monetaristlərin fikrincə, əgər, $PQ = MV$ -sə Q və M arasında yüksək korrelyasiya asılılığı V -nin sabitliyindən xəbər verir. Burada, P - qiymət səviyyəsi, Q - istehsal olunmuş əmtəələrin fiziki həcmi, M - pul təklifi, V - pulun tədavül sürətidir.

Real sektora qoyulan kreditlərin struktur təhlili məcmu kredit qoyuluşunda uzunmüddətli kreditlərin xüsusi çəkisinin artırılmasını tələb edir. Uzunmüddətli kreditlərin genişləndirilməsi və onların tərkibinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması kreditləşmənin səmərəliliyinin artırılmasını təmin edə bilər. İqtisadiyyatın real sektoruna kredit qoyuluşlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi ilk növbədə müəssisələrin istehsal gücünün artırılmasına zəmin yaradır. Həmin sektora uzunmüddətli kredit qoyuluşunun məhdudlaşdırılmasını isə onun tərkibində müddətli mənbələrin azlığı ilə əlaqələndirmək olar. Uzunmüddətli və qısamüddətli kapital qoyuluşuna istiqamətlənmiş qısamüddətli əmanətlərin payı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$((Q_r - Q_k) / Q_r) * 100\% = U_r \quad (1.2)$$

Burada, Q_r - qısamüddətli resurslar, Q_k - qısamüddətli kreditlərdir. Bu hesablamaya əsasən, qısamüddətli resursların uzunmüddətli resurslara çevrilməsinin neçə faiz təşkil etdiyini müəyyən edə bilərik. Qısamüddətli resursların payını azalt-

maqla, onun uzunmüddətliyə çevrilməsi faizini də artırmaq olar. Belə ki, depozit və kreditlər üzən faiz dərəcəsinin tətbiqi zamanı iki hal mümkün olur:

1. bankın müştərilərinin itkiləri kompensasiya olunur;
2. bankın özünün itkiləri kompensasiya olunur.

Başqa sözlə, bankların zəruri həcmdə kredit resurslarına malik olması onların real sektorun səmərəli kreditləşdirilməsində, istehsalın fasiləsizliyinin və dinamikliyinin təmin edilməsində rolunu yüksəldir. İqtisadiyyatın indiki inkişaf səviyyəsi də kredit resurslarının həcmnin genişləndirilməsinə zəruri əsas yaratmışdı. Bu prosesin reallaşması məqsədilə banklar üzrə iqtisadi tələbdəki sərtlik azaldılmalı, resursların cəlb edilməsində banklararası rəqabət təmin edilməlidir. Kreditin səmərəli istifadə edilməsi və resurslarla iqtisadi cəhətdən balanslaşdırılması pul dövriyyəsinin və pul tədavülünün möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Real sektorda kredit resurslarından səmərəli istifadə zamanı, maliyyə resurslarından istifadə göstəricilərinin xüsusiyyətləri, onların formalaşması mənbələri nəzərə alınmalıdır. Uzunmüddətli kredit qoyuluşu zamanı resurslara olan tələbin ödənilməsinə təmin etmək məqsədilə istehsal sferasında kredit qoyuluşlarından səmərəli istifadəni şərtləndirən amillərin kompleks şəkildə təhlili və qiymətləndirilməsi zəruridir. Belə ki, iqtisadi dövriyyədə istifadə olunan tədiyyə vəsaitlərinin həcmi sistemli şəkildə artır. Real sektorda istehsal edilən tədiyyə vəsaitlərinin artırılması mənbələrinin müəyyən edilməsi üçün iqtisadiyyatın pul dövriyyəsini bütövlükdə öyrənilməsi əsas şərtidir.

Kredit islahatlarının uğurla həyata keçirilməsi üçün resurslarının səfərbər olunması metodlarının təkmilləşdirilməsi vacib addımlardan biri hesab olunur. Belə ki, hazırkı şəraitdə kommersiya banklarının real sektorda fəaliyyətini məhdudlaşdıran əsas amillərin yalnız qısamüddətli və hesablaşma kredit mənbəyinə çevrilməsidir. Bu baxımdan, bankların müstəqilliyinin elə bir istiqaməti təmin edilməlidir ki, onlar həm daxili xidmət imkanlarının artırılmasının tətbiqində, həm də xarici təcrübənin üstünlüklərinin öyrənilməsində maraqlı olsunlar. Bu zaman yaranan bütün hüquqi məsuliyyət müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzimlənsin.

Kapitalın istehsal sektorundan maliyyə sektoruna axını - məcmu kredit və qiymət münasibətlərini xarakterizə edən əsas xüsusiyyətdir. Bu, həm bank sisteminin qeyri-sabitliyinə səbəb olur, həm də istehsal sferasına kredit qoyuluşunu zəiflədir.

İnnovasiyaların geniş tətbiqinə olan ehtiyac indiki rəqabət şəraitində vəsaitlərin dövriyyəsidəki tarazlığı azaldır. Ona görə də, real sektorun mövsümi xarakterli sahələri ilə müqayisədə qeyri-mövsümi sahələrinin dövriyyə vəsaitlərində daha çox uyğunsuzluq müşahidə olunur. Buna baxmayaraq, real sektorda aktivlərin dövriyyəsinin obyektiv olaraq mürəkkəbləşdirilməsi həm mövsümi, həm də qeyri-mövsümi sahələrdə borc vəsaitlərinə ehtiyacı artırmışdır. Səmərəlilik baxımından kreditlər təbii ki, nisbətən likvid sahələrə təqdim edilməlidir. Lakin, real sektorda mövcud olan cari problemlər verilən vəsaitlərin likvidliyi problemini daha da kəskinləşdirir. Bu problemin aradan qaldırılması üçün kreditləşmə mexanizminin aşağıdakı məsələlərlə əlaqələndirilməsi məqsədəuyğun sayılır:

- kreditlərin təsərrüfat mexanizmində rolunun möhkəmlənməsinə nail olunmalıdır;

- daxili təsərrüfat ehtiyatlarının real sektorda mobilizasiyası hesabına borcların ödənilməsi mənbələri genişləndirilməlidir;

- kreditləşmə prinsiplərinin möhkəmlənməsinə nail olunmalıdır;

- real sektorun məqsədyönlü istifadəsi hesabına kredit resurslarından istifadənin səmərəliliyi artırılmalıdır;

- uzunmüddətli kreditlərdən əsas fondların, qısamüddətli kreditlərdən isə dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi uyğunlaşdırılmalıdır [8, səh. 186-187].

Səmərəliliyin təmin olunması nöqtəyi-nəzərindən real sektorun kreditləşdirilməsinin differensiallaşdırılmış rejimi tətbiq olunmalıdır. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlər görülməlidir:

- uzunmüddətli kreditlərin indiki istifadə müddəti artırılmalı;

- faiz dərəcələri rentabellik səviyyəsinə nisbətdə azaldılmalı;

- müəssisələrdə müvəqqəti maliyyə çətinliyi yarananda qarşılıqlı borclar üzrə hesablaşmalar təkmilləşdirilməli (məsələn, banklar tərəfindən əlavə güzəştlərin tətbiqi);

- kreditləşdirmə prosesi zamanı müəssisələrin müvəqqəti borc vəsaitlərinə və istehsalın artırılması üzrə tələb olunan borc vəsaitlərinə olan ehtiyacı fərqləndirilməlidir;

- Mərkəzi Bankın kredit siyasəti mikro və makro səviyyəli məqsədlərlə birlikdə əsas fondların maliyyələşdirilməsinə kredit qoyuluşunu stimullaşdırmalıdır;

- kreditləşmə rejimi bankların faizlərinin səviyyəsi və faiz siyasəti ilə əlaqələndirilməlidir. Çünki, faizlər hazırda iqtisadiyyatın müxtəlif struktur bölmələrində kredit vəsaitlərinin tənzimlənməsi rolunu yerinə yetirməklə yanaşı, istehsalın genişləndirilməsini təmin etmək məqsədilə sahələr arasında ssuda kapitalının hərəkətini də tənzimləyir. Real sektorun kredit tələbatının ödənilməsi - bu proses daxilində inflyasiya xarakteri daşımır.

Kredit bazarında qiymətlərin hərəkətinə nəzarət əsasən, əhalinin əmtəə tələbatlarının ödənilməsinə xidmət edir. Bunun üçün, bu istiqamətdə keçid dövrü qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi və beynəlxalq praktikadan istifadə edilməsi zəruridir. Dünya praktikasında maliyyə sabitliyi - illik inflyasiya tempinin 40%-ə salınmasını nəzərdə tutur. Son illər respublikada inflyasiya səviyyəsi sıfır həddinə salınmışdır. Bu, “şok terapiyası”nda sabitlik üçün ilkin şərtidir.

İlkin şərtlər - iqtisadi artımı təmin edəcək növbəti addımlar üçün vacibdir. Təmin olunmuş göstəricilərin iqtisadi bazasının sərt pul-kredit siyasəti vasitəsilə yaradılması vacibdir. Doğrudur, “şok terapiyası”nda sərt pul-kredit siyasəti nəzərdə tutulub, lakin, bu, özünü ikinci mərhələyə qədər doğruldur.

İkinci mərhələ - sabitləşmə mərhələsidir. Bu mərhələdə istehsalın tənəzzülünün qarşısının alınması və əhalinin həyat şəraitinin sabitləşdirilməsi həyata keçirilməlidir.

Üçüncü mərhələ - investisiya qoyuluşları mərhələsidir. Bu, əsasən, maliyyə bazarlarının formalaşdığı və dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin qurtardığı dövrə təsadüf edir.

Strateji makroiqtisadi planda iki istiqamət mövcuddur:

1. Keynes nəzəriyyəsi ilə möhkəmlənmiş dövlətin investisiya siyasəti əsasən, dövlət xərclərinin artırılmasını nəzərdə tutur. Bu vasitə ilə məcmu tələb və məcmu gəlirlər artacaqdır. Digər tərəfdən, dövlət investisiya fəallığını belə artırma bilər:

- faiz dərəcələrinə təsir etməklə;
- iqtisadiyyatın real sektoruna investisiya qoyuluşunu sığortalamaqla;
- investisiyanın səmərəlilik həddini təmin etməklə.

2. İnvestisiya fəallığının qiymət səviyyəsinin artım tempinin minimum həddə saxlanılması yolu ilə təmin edilməsi. Qiymət səviyyəsinin artım tempinin minimum həddə endirilməsinin iqtisadi inkişafı zəiflətməsi yolları müəyyənləşdirilməlidir. Yəni, süni şəkildə kredit resurslarının həcmi daraltmaqla pul kütləsini sıxmaq yolu ilə əldə edilmiş minimum inflyasiya səviyyəsi iqtisadiyyat üçün daha da dözülməzdir.

1.3. Kredit resurslarına qiymətlərin müəyyən edilməsi modelləri.

Kredit - latınca creditum, yəni, borc mənasını verir. Kredit - qaytarmaq və faiz ödəmək şərti ilə pul və ya əmtəə formasında verilən borcdur. Bazara keçid şəraitində aşağıdakıların böyük əhəmiyyəti vardır:

- müəssisə və təşkilatların maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması;
- kredit resurslarından səmərəli istifadə;
- kredit resurslarının səfərbərliyə alınması;
- onların vaxtında qaytarılması.

Bu işdə banklar böyük rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatında qiymətkoyma və pul-kredit sistemi bir-birilə sıx əlaqədardır. Belə ki, kredit və qiymətməlgəlmə arasında qarşılıqlı asılılıq və fəaliyyət - bank qiymətlərinə tələb və təklifin, həmçinin, fond, valyuta və əmtəə bazarlarında rəqabətin güclənməsinin təsiri ilə baş verir. Həmçinin, bu asılılığa bankların göstərdikləri xidmətlərin gəlirlilik dərəcəsini müəyyən etmək siyasəti də əhəmiyyətli təsir göstərir.

Kreditləşmə zamanı lazım olan sərbəst pul ehtiyatlarının məhdudlaşdırılması aşağıdakılara səbəb olur:

- kredit əməliyyatlarının inkişafını şərtləndirir;
- ona qoyulan qiymətin artmasına şərait yaradır.

Kreditdən istifadəyə görə faiz dərəcələri artır, kreditləşdirmə obyektlərinin dairəsi isə azalır. Kreditləşmə obyektləri kimi - əmtəə-material dəyərliləri, xərclər və onların məcmusu çıxış edə bilər. Eyni zamanda, kreditləşmənin mühüm obyektlərindən biri də əhalinin istehlak ehtiyatlarıdır. Bu zaman, kreditin istehlak xarakteri - ssudanın təqdim edilmə məqsədi ilə müəyyən olunur.

Kreditləşmənin subyektlərinə - vəsaitlər, onların dövriyyəsindən yaranan və təkrar istehsalın normal şərtləri ilə bağlı olan tələbatlar aiddir. Məhdud mənada isə kreditləşmənin subyektlərinə ssudanın yönəldildiyi tələbatlar aiddir. Buna görə də, kredit - xərclərin ödənilməsinə yönəldilməlidir.

Ssuda - konkret əmtəə-material sərvətlərinin alınması və müəyyən xərclərin yerinə yetirilməsi məqsədilə verilir. Buna görə də, kreditləşdirilən əmtəə-material sərvətlərinin xərcləri nə qədər çox, qiymət isə nə qədər yüksək olarsa, ayrı-ayrı şəxslərə və təsərrüfatlara verilən ssudanın həcmində bir o qədər çox olacaqdır.

Müasir kredit resursları bazarı - inflyasiya, valyuta məzənnələrinin dəyişməsi və bank xidmətlərinə tələbin artması ilə müşayiət olunur. Belə ki, kredit bazarı iqtisadiyyatın inkişafı nəticəsində xeyli genişlənərək, müstəqil fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdir. Ümumi götürəndə, kredit bazarı - kredit üzrə tələb və təklifi qarşılaşdırən bazardır. Kredit bazarı müddətindən asılı olaraq iki yerə ayrılır:

1. Pul bazarı - qısa müddətdə olan kredit tələbi ilə qısamüddətli kredit təklifi qarşılaşdırılan bazardır. Yəni, burada qısamüddətli kreditlər alınır və satılır.

2. Sərmayə bazarı - tələb ilə uzunmüddətli kredit təklifinin qarşılaşdığı bazardır.

Kredit bazarı iki mərhələdən ibarətdir:

1. Topdansaş kredit bazarı - kreditin banklararası faiz normasını müəyyən edir. Topdansaş kredit bazarı adətən banklararası birjalarda həyata keçirilir. Çox vaxt topdansaş kredit bazarı dedikdə, banklararası kredit bazarı nəzərdə tutulur. Onlar bu vəsaitləri müştəri tapa bilmədikdə və həmin vəsaitlər artıqlıq etdikdə, digər banklara satırlar.

2. Pərakəndəsaş kredit bazarı - müştərilərlə birbaşa alqı-satqı münasibətlərini əhatə edir. Daha doğrusu, bankların müştərilərə kredit satışını səciyyələndirir və kreditlərin pərakəndəsaş faizlərini müəyyənləşdirir.

Bankların vəsaitləri çox vaxt haqqı ödənilməklə səfərbərliyə alınır. Əgər, bu vəsaitlər istifadə edilməzsə, bank tezliklə iflasa uğrayar, topladığı vəsaitin haqqını belə ödəyə bilməz. Məhz buna görə də, banklar cəlb etdikləri vəsaitləri satmalıdır. Bank həmin vəsaitləri həm pərakəndəsaş kredit bazarında, həm də topdansaş kredit bazarında sata bilər.

Kreditin maya dəyərində təsir göstərən başlıca amillər aşağıdakı məsələlərdən ibarətdir:

- kreditin banklararası və əlavə (spread) faiz dərəcəsi;
- komisiya;
- pul vahidi;
- kreditin təşkili və s.

Avrobazardan kredit almaq məqsədilə müraciət edən istənilən firma üçün alınan kreditin maya dəyəri belə hesablanır:

$$\text{Qatılış komisiyası} = \text{Spread} + \text{İdarə komisiyası} + \text{Borç komisiyası} \quad (1.3)$$

1.1. sayılı cədvəldə bir misal üzərində kredit dəyərliliyi aşağı olan bir borclu (B) ilə kredit dəyərliliyi yüksək olan bir borclunun (A) kreditlərinin maya dəyəri göstərilmişdir (hər iki borclunun aldığı kreditin müddəti və miqdarı eynidir).

Cədvəl 1.1.

Ölkə	Libor	Spread	İdarə komissiyonu	Borc komissiyonu	Satınalma komissiyonu	Toplam
B ölkəsi	9	0,1	0,25	0,7	0,7	10,75
A ölkəsi	8,5	0,6	0,6	0,5	0,4	10,6

Cədvəldən göründüyü kimi, kredit dəyərliliyi aşağı olan B ölkəsinə tətbiq edilən kreditin maya dəyəri A ölkəsinə tətbiq edilən kreditin maya dəyərinə nisbətən daha yüksəkdir. İstənilən ölkənin kredit dəyərliliyinə müsbət təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

- ölkənin inkişafı və ya borcödəmə qabiliyyəti yüksək olan bir ölkə olması;
- tədiyyə balansının kəsir verməməsi, kəsirlərin nisbi və ya mütləq dəyərinin zamanla azalması;
- ölkənin əsas iqtisadi göstəricilərinin müsbət inkişafı (inflyasiya səviyyəsinin aşağı düşməsi, real milli gəlir, pul təklifinin nəzarətsiz şəkildə artmaması, sektorların böyümə tempi);
- ölkənin xaricə açıqlığı (iqtisadi və maliyyə münasibətləri, qanunvericilik baxımından ölkənin dünya ölkələrinə inteqrasiya dərəcəsi);
- ölkənin öz ehtiyatları hesabına borc qarşılama nisbətinin artması;
- əvvəllər avrobazarlardan alınmış borcların əsas pul və faiz ödəmələrinin vaxtı-vaxtında yerinə yetirilməsi.

Kreditlərin qiymətinin müəyyən edilməsi kredit bazarındakı mühüm məsələlərdən biridir. Göstərilən xidmət haqqının düzgün müəyyənləşdirilməsi - bank siyasətində atılan ən mühüm addımlardan biridir. Belə haqqlar təcrübədə kreditin qiyməti kimi müəyyən olunur. Başqa sözlə, bankların fəaliyyətində mühüm məsələ - onların ayırdığı ssudalara görə ödənişlərin hesablanması qaydalarının tətbiq edilməsidir. Bu ödəniş - “kreditin qiyməti” anlayışına uyğundur. Hazırda kreditin

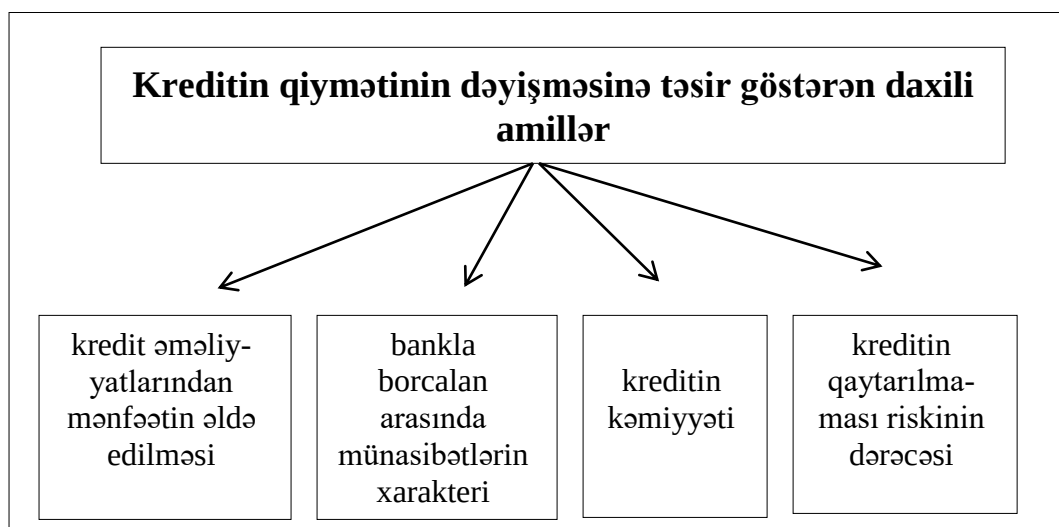
qiymət dinamikası əsasən, struktur xarakterli uzunmüddətli amillərlə müəyyən edilir. Kreditin qiyməti - ona olan tələb və təklifin əsasında formalaşır. İnflyasiya gözləmələri - pulun alıcılıq qabiliyyətinin normadan aşağı düşməsi ilə müqayisədə faiz dərəcələrinin artmasını stimullaşdırır. Faiz dərəcəsi - kreditin qiymətinin real ölçüsüdür.

$$\text{Faiz dərəcəsi} = \frac{\text{Gəlir}}{\text{Verilən kreditin kəmiyyəti}} * 100\% \quad (1.4)$$

Faiz dərəcəsi - müxtəlif amillərin təsiri ilə tələb və təklifin səviyyəsinə uyğun şəkildə müəyyən olunur. Faiz dərəcələrinin dəyişmə meylləri təkcə, istehsal tələbatının dəyişməsi ilə müəyyən olunmur. Faiz dərəcələrinin daimi hərəkəti pulun dövriyyəsinin dövlət tənzimlənməsi imkanlarını məhdudlaşdırır. Bankların faiz siyasətinin əsas prinsipləri - faiz dərəcələri əsasında müəyyən edilir. Kreditin qiymətinin dəyişməsinə xarici və daxili amillər təsir göstərir.

Xarici amillərə - kredit xidməti bazarında rəqabət və ölkənin pul-kredit siyasəti aid edilir.

Daxili amillər aşağıdakıları əhatə edir:

Sxem 1.2. Kreditin qiymətinin dəyişməsinə təsir göstərən daxili amillər.

Faiz dərəcələrinin ölçüsü aşağıdakı göstəricilərdən asılıdır:

1. İnflyasiya. Faiz dərəcələri - kreditin verilməsi şərtlərini əks etdirir və yeni kreditlərə olan tələbə nəzarət etmək üçün istifadə olunur. Pul vəsaitlərinin çatışmamazlığı baş verərkən, kreditin real dəyəri də artmış olur. İqtisadi qeyri-sabitlik yüksək faiz dərəcələrinin səviyyəsinin dəyişməməsinə səbəb olur. Real faiz dərəcəsi həm pul vəsaitlərinin əldə olunmasını təənnüm edir, həm də tədaviyə ehtiyac olan pul kütləsinin həcmi tənzimlənməsi aləti kimi çıxış edir. Real faiz dərəcəsi ilə inflyasiya arasındakı əlaqəni aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$$\text{Real faiz dərəcəsi} = \frac{\text{Nominal faiz dərəcəsi} - \text{İnflyasiyanın sürəti}}{100} \quad (1.5)$$

Bu bərabərliyə əsasən, ölkədə inflyasiya göstəriciləri real faiz dərəcəsi ilə nominal faiz dərəcəsi arasındakı fərqlə müəyyən edilə bilər. Nominal faiz dərəcəsinin eyni səviyyəsi müəyyən olunmalıdır ki, investisiyalaşdırma dövründə gözlənilən inflyasiya tempini bağlaya bilsin.

2. Kreditə olan tələb.
3. Dövlət sektorunun borc vəsaitlərinə olan tələbatının dəyişməsi.
4. Valyutanın mübadilə məzənnəsi.
5. Real qazancın investisiya riskindən asılı olması.

Kredit resursları bazarında diqqəti cəlb edən səbəblərdən biri də odur ki, kreditə görə faizlərin ümumi məbləği və qaytarılan məbləğ metodoloji baxımdan düzgün müəyyən edilmir. Kreditə görə faizlərin ümumi məbləği bu düsturla hesablanır:

$$F = \frac{a * i * d}{100 * k} \quad (1.6)$$

Burada, F - hesablanmış faizlərin miqdarı; i - kreditə görə faiz dərəcəsi; d - kreditin verilmə müddəti; k - təqvim ilindəki günlərin sayıdır.

Ardıcıl olaraq verilən kreditə görə qaytarılacaq yekun məbləğ aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

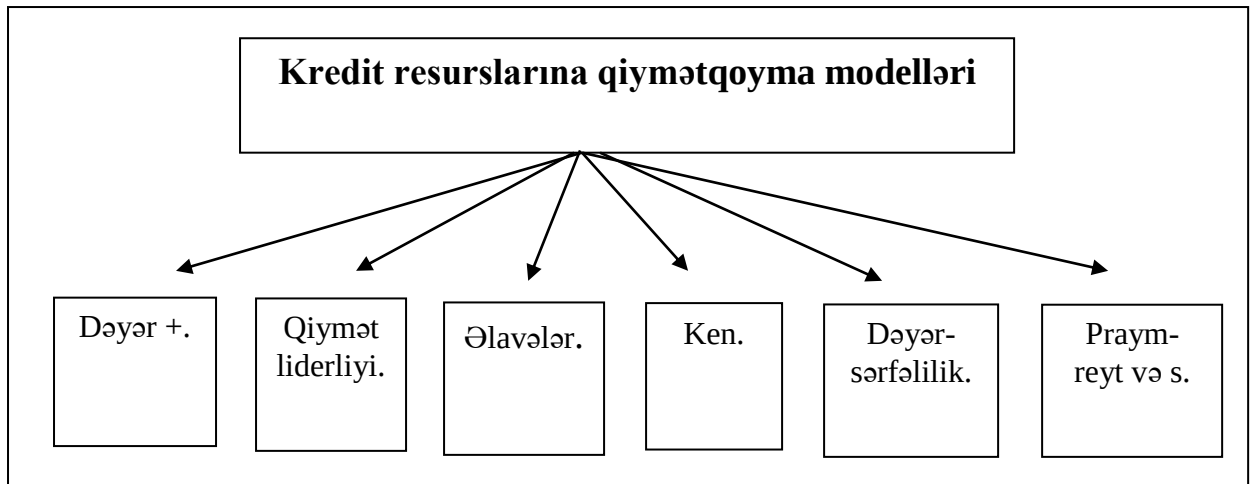
$$R_1 = \frac{R_0(1+i)^n}{(1+y)^n} \quad (1.7)$$

Burada, R_1 - qaytarılan son məbləğ; R_0 - kreditə verilən ilkin məbləğ; n - kreditin verildiyi illərin sayı; y - orta illik inflyasiya səviyyəsidir.

Dövlət eyni zamanda, zəruri halda kreditin stimullaşdırılmasına, pul emissiyasına və ya kredit verilməsinin məhdudlaşdırılmasına əsaslanan siyasət həyata keçirməklə faiz dərəcələrinə təsir göstərir.

İstehsal sahələrinin və əmtəə qruplarının topdansaş artımı, həmçinin istehlak qiymətlərinin yüksəlməsi iqtisadiyyatda ssuda faizinin artmasını şərtləndirir. Qiymətlərin liberallaşması nəticəsində kreditin qiyməti məhz dövriyyədə olan pul kütləsinin və inflyasiyanın dəyişməsindən asılı olur. Inflyasiyanın xroniki xarakter alması kreditor qarşısında verilən borc kapitalının gələcəkdə gözlənilən qiymətdən düşməsinə kompensasiya etməsi tələbini qoyur. Bu da kreditin qiymətinin artmasına səbəb olur. Ona görə də, cari inflyasiya deyil, gözlənilən inflyasiya böyük əhəmiyyət kəsb edir. Inflyasion gözləmələr zamanı borcalanlar borcun qiymətdən düşən pullarla ödənilməsinə, kreditorlar isə ssudanın dəyərinin artmasını qabaqcadan nəzərdə tuturlar. Beləliklə, faiz dərəcələrinin istənilən son səviyyəsində verilmiş kreditlərin sayı azalır, kreditlərə olan tələbisə artır. Ssuda kapitalının tələb və təklifinin bu cür nisbəti - kreditin qiymətinin artımına gətirib çıxarır.

Xarici təcrübədə kredit resurslarına qiymətpoymada aşağıdakı modellərdən istifadə olunur:

Sxem 1.3. Kredit resurslarına qiymətgoyma modelləri.

“Dəyər +” modeli - borc vəsaitləri və onların cəlb olunmasına sərf olunan əməliyyat xərclərinin toplanmasına əsaslanır. Bu modeldə kredit resurslarına olan tələbin nəzərə alınmaması ilə digər modellərin tətbiqi üçün şərait yaranır.

Bu modellərdən biri - “praym-reyt” modelidir. “Praym-reyt” modeli digər modellərlə müqayisədə daha uzunmüddətli tətbiq edilir. Bu model XX əsrin 30-cu illərində Amerikada böyük durğunluq dövründən etibarən sadələşdirilmiş kredit dərəcəsi kimi tətbiq edilir. Bu kredit dərəcəsi - kredit qabiliyyətli müştərilərə qısamüddətli kreditlərin verildiyi ən aşağı və sadə dərəcədir. 90-cı illərə qədər bu model sabit dərəcələrlə tətbiq edilirdi. Lakin, qeyd olunan dövrdə bank sferasında rəqabətin güclənməsi “praym-reyt” modelinin aşağıdakı sürüşkən variantlarının yaranmasına səbəb oldu:

- Praym +;
- Praym x.

Bu variantlara görə əgər, kredit 10%-ə bərabər praym dərəcəsi üzrə illik 15%-lə verilibsə, onda bu, “praym+ 5” yaxud da “praym x 1.5” kimi ifadə olunur. Onların arasında əsas fərq odur ki, faiz dərəcələrinin tədricən artması şəraitində “praym x” variantı üzrə ödənişlərin məbləği daha çox olur.

“Libor” modeli XX əsrin 80-ci illərindən etibarən tətbiq olunur. Bu modelin yaranmasının başlıca səbəbi - bank sferasının beynəlmillələşməsi olmuşdur. Kre-

ditin dollar üzrə topdansatış faizi əsasən, London Banklararası Birjada müəyyən edilir. Bu, iqtisadi ədəbiyyatlarda London Interbank Offered Rate (London banklararası pul təklifi dərəcəsi) adlanır. Eynilə, rubl üçün Mibor, Yapon iyni üçün Tibor müəyyən olunur. Bu bazarda pul vəsaiti qoyanlar daha yüksək faiz gəlirləri əldə edirlər.

“Kep” modelinin əsas fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, kreditlərə görə faizlərin bazis dərəcədən əlavə hissəsinin yuxarıdan məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Xarici ölkələrin təcrübəsində bank xidmətləri sektorunun sürətli inkişafı ilə əlaqədar cüzi faiz dərəcələri üzrə günlük, həftəlik və aylıq kreditlərin verilməsi təcrübəsi geniş yayılmışdır.

Kredit resurslarına qiymətqoyma modelləri hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının xarici kapitaldan asılılıq və iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə seçilə bilər. Bu zaman pul multiplikatoru göstəricisinin kəmiyyəti mühüm rol oynayır. Onun mahiyyəti və hesablanması mexanizmini aşağıdakı misal əsasında şərh etmək olar:

Tutaq ki, kommersiya bankı 1000 manat məbləğində depozit qəbul etmişdir. Bu məbləğin rəsmi qaydada müəyyən edilmiş 10%-i, yəni, 100 manatı məcburi ehtiyat olaraq ayrılır. Qalan 900 manat vəsait müəyyən olunmuş qaydada müştəriyə təqdim edilir. Müştəri isə öz növbəsində aldığı kredit vəsaiti hesabına digər bazar subyektlərindən əmtəə və xidmətlər alır, Həmin əmtəə və xidmətlərin istehsalçıları (satıcıları) əldə etdikləri 900 manata bərabər vəsaiti depozit şəklində banka yerləşdirir. Bank da öz növbəsində yerləşdirilmiş depozitin 10%-ni, yəni, 90 manatı məcburi ehtiyata yönəldir, qalan 810 manatı vəsaiti öz müştərisinə kredit kimi verir. Bu proses zəncirvari şəkildə davam edir.

Aşağıdakı misalda pulun multiplikativ artım prosesini nəzərdən keçirək:

Cədvəl 1.2.

Bank	Depozitlər	Kreditlər	Məcburi ehtiyat norması
1	1000	900	100
2	900	810	90
3	810	729	81
4	729	656,10	72,90
5	656,10	590,49	65,61
6	590,49	631,44	59,05
7	531,44	478,30	53,14
8	478,30	430,47	47,83
9	430,47	387,42	43,05
10	387,42	348,42	38,74
Cəmi 10 Bank	6513,22	5861,90	651,32
Digər banklar	3486078	3138,68	3486
Bütün banklar	10000	9000	1000

Cədvəldən göründüyü kimi, bank cəlb etdiyi depozitin 90 faizini müştərilərə kredit kimi verir. Bütövlükdə, son nəticədə bütün banklar ilk mərhələdə cəlb edilmiş 1000 manat məbləğində əmanəti doqquz dəfə artırmaqla, 9000 manat həcmində kredit qoyuluşunu həyata keçirir. Beləliklə, depozitlərin multiplikativ artımı onun tamamilə məcburi ehtiyat normalarına yönəldilməsinə qədər davam edir.

Multiplikativ prosesin gedişində Mərkəzi Bank bir tərəfdən kreditin qiymətinə, digər tərəfdən isə bankların likvidliyinə təsir göstərə bilər. Birinci halda, faiz dərəcələrindən, ikinci halda məcburi ehtiyat normalarından və açıq bazar əməliyyatlarından təsir vasitələri kimi istifadə edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kredit resurslarının kəmiyyəti əmtəə və pul kütləsinin artımı ilə ayrılmaz bağlıdır. Əgər, onlar arasında uyğunluq olmazsa, lazım olduqdan artıq miqdarda pul vəsaitləri ayrılaraq öz qarşılığında zəruri həcmdə əmtəə kütləsini tapa bilmir və yaxud əksinə. Dövlət maliyyə orqanları kredit resurslarının son yerləşdirilməsinə deyil, yalnız onlara tələb-təklif nisbətlərinin

formalaşdırılmasına, daha doğrusu, bazar konyunkturasına və qiymətlərin dinamikasına fəal təsir etməyə çalışır. Qiymət artımını əvvəlcədən bildirmək məqsədilə Mərkəzi Bank uçot dərəcələrinin dəyişdirilməsi, kredit restriksiyası, büdcə kəsirinin azaldılması, dövlət qiymətli kağızlarının satılması və digər oxşar tədbirlər həyata keçirir.

Mahiyyət etibarilə, kredit restriksiyası - bank kreditlərinin azaldılması və kredit emissiyasının məhdudlaşdırılması yolu ilə qiymətlərin həddən artıq artımının qarşısını almağa yönəldilən tədbirlər sistemindən ibarətdir. Bu siyasətin əsas elementi kreditin yüksək qiymətli olmasıdır. Bahalı kredit “riskli” istehlakçılardan azad olmağa, vəsaitin məqsədli istifadə edilməsinə, borcalanların ssudaları vaxtında qaytarmasına kömək edir.

Müasir bank təcrübəsində müştərilərin istehlak məqsədlərinin kreditləşdirilməsi şərtlərinin differensiallaşdırılması və kreditləşmə obyektlərinin genişləndirilməsi üzrə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Nəticədə nail olunmuş makroiqtisadi sabitlik və inflyasiyanın qarşısının alınması əhaliyə öz istehlak ehtiyaclarını ödəmək üçün bank kreditlərindən geniş istifadə imkanları yaradır.

II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ QIYMƏT MEXANİZMİ VƏ KREDİT SİYASƏTİNİN QARŞILIQLI TƏHLİLİ.

2.1. İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının qiymət və valyuta tənzimlənməsi mexanizmi.

Mərkəzi Bankın nəzarəti ilə kredit bazarında qiymətlərin tənzimlənməsi həyata keçirilir. Buna baxmayaraq, kredit-qiymət tənzimlənməsi ilə maliyyə-büdcə sisteminin tənzimlənməsi bir-birilə sıx bağlıdır. Bunlar kompleks şəkildə tənzimlənməlidir.

Pul-kredit tənzimlənməsi - dövlətin pul kütləsinin və pul dövriyyəsinin həcminə təsirindən ibarətdir. Dövlət Mərkəzi Bank vasitəsilə pul emissiyasını və ümumi pul kütləsinə tənzimləyərək, bank-ssuda faizinin qoyuluş həddini müəyyənləşdirər, onlara Mərkəzi Bank tərəfindən nəzərə alınan və müəyyən edilən qoyuluş, ehtiyat norması və s. normativlərin vasitəsilə təsir edə bilər. Belə tənzimləmə pul yığımını və axınını dəyişmək, bununla da, inflyasiyanın yüksək səviyyəsi ilə mübarizə aparmaq, iqtisadi proseslərə təsir etmək imkanına malikdir.

Dövlət orqanları büdcə tənzimlənməsi nəticəsində dövlət büdcəsinin vəsaitlərini müxtəlif istiqamətlərdə bölüşdürmək və onlardan istifadə etmək imkanına malikdirlər. Həmçinin, bir sferaya, əhalinin istənilən sosial qrupuna büdcədən böyük pul miqdarı ayrıldığı halda, digərlərinə isə az pul ayrıla bilər. Həmçinin, dövlət büdcəyə vergilərdən başqa, tədiyyələrdə müəyyən etmək imkanına malikdir. Bu üsulla dövlət pul yığımını və pul dövriyyəsinə tənzimləyir. Dövlət tənzimlənməsi büdcə kəsrinin məqbul həddinin müəyyən edilməsinə sirayət edir. Büdcə tənzimlənməsi regional və federal büdcələr arasında vəsaitin yenidən bölüşdürülməsinə şərait yaradır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymət tənzimlənməsi dövlətin qiymətin son həddini müəyyənləşdirə bilməməsi və bu həddin artırılmasına icazə verməməsi ilə nəticələnir. Satıcılara dəyən zərər dövlət dotasiya ilə kompensasiya edilə bilər.

Dövlətin mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat şəraitində qiyməti müəyyənləşdirmək hüququ vardır. Bəzən qiymətlə tənzimləmə monopolist müəssisələr üçün rentabellik həddi səviyyəsinə uyğun formada müəyyən edilir.

Pul-kredit tənzimlənməsinin metodlarından demək olar ki, ən əsası, faizlərə nəzarətdir. Buraya kreditlər, qiymətli kağızlar, əmanətlər və s. üzrə formalaşan faizlər aiddir. Dövlət daim bu faizlərə nəzarət etməlidir. Keçid dövrünün ilk illərində əksər keçid dövrü ölkələrində olduğu kimi, ölkəmizdə də bu sahədə xaos vəziyyət yaranmışdı. Müxtəlif kredit təşkilatları depozitlərə görə yüksək faiz vəd etməklə külli miqdarda vəsait toplamış, nəticədə, əhali xeyli zərər çəkmişdir. Bu halların baş verməməsi üçün dövlət daim əmanətlər, qiymətli kağızlar və kreditlər üzrə faizləri nəzarət altında saxlamalıdır. Bu məqsədlə birbaşa və iqtisadi tənzimləmə metodları tətbiq edilir.

Birbaşa tənzimləmə dedikdə, müəyyən olunmuş qaydalara əməl etmək şərt ilə yüksək nəticələrin əldə edilməsi nəzərdə tutulur. Bunun vasitəsilə həm də qeyri-bank sektorunda yaranan maliyyə şəraitinə birbaşa nəzarət etmək imkanı yaranır.

İqtisadi metodlarla tənzimlənmədə bazar vasitəsi ilə banklar və qeyri-bank institutlarına təsir göstərilir. Mərkəzi Bank bu məqsədlə tədaviyə ehtiyac olan pul kütləsinin həcmi tənzimləmək və iqtisadiyyatın özünü tənzimləməsi, kreditlərə görə faizlərin dəyişilməsinə reaksiya vermək imkanı verir. Keçid dövrü yaşayan ölkələrdə tənzimləmə alətlərində əsas güc birbaşa metodların üzərinə düşür. Bu, maliyyə sektorunun yetəri qədər inkişaf etməməsi, rəqabət mühitinin olmaması ilə əlaqədardır. Son dövrlər respublika iqtisadiyyatında bir sıra dəyişikliklərin olmasına baxmayaraq, bank sistemində, kredit sisteminin təkmilləşməsi sahəsində geriliklər hələ də mövcuddur. Kreditin inzibati tənzimlənməsi uzun illərdir ki, davam edir. Bu, iqtisadiyyatın real sektorunda baş verən proseslərlə əlaqədardır. Bank sisteminin sağlamlaşdırılması sahəsində Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi tədbirlər heç bir səmərə verməmişdir. Bir çox iqtisadçılar qeyd edirlər ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə pul-kredit siyasətinin tənzimlənməsinin uğurlu nəticələri - dolayı yolların tətbiq edilməsindən irəli gəlir. Bu, müəyyən mənada düzdür. Lakin,

bugünkü Azərbaycan reallıqları dolayı yollarla tənzimləmə siyasətini həyata keçirməyə imkan vermir. Çünki, Azərbaycanın indiki vəziyyəti digər İnkişaf Etmiş Ölkələrdən (İEO) fərqlənir. Bunu əyani şəkildə sübut etmək üçün bəzi makroiqtisadi göstəriciləri saymaq kifayət edər. Ümumdünya böhranı, struktur böhranı, işsizlik və s. ölkə iqtisadiyyatını staqflyasiyaya gətirib çıxarmışdır. Bu və ya başqa amillərə görə pul-kredit siyasətinin tənzimlənməsində paralel metodlardan istifadə olunması daha məqsədəuyğun hesab olunur. Digər tərəfdən, mərkəzi plan sistemlərinin bazar mexanizmi ilə radikal surətdə dəyişdirilməsi mühüm siyasi məsuliyyətlər yaratmışdır. İstehsalın sosializm dövründən qalma qeyri-səmərəli strukturu təşkilati-texniki və sosial-iqtisadi institutları tezliklə dəyişməyə imkan vermədi. Daxili bazarda təsərrüfat rəhbərlərinin bürokratik olması, inhisarçı müəssisələrin məhsullarının rəqabətqabiliyyətli olmaması, informasiya-statistik hesabatların müasir tələblərə cavab verməməsi və s. maliyyə sektoru və istehsal potensialının imkanlarının inkişaf etdirilməsi məqsədləri arasında dərin disproporsiyanın yaranmasını şərtləndirirdi. Bu və buna bənzər məhdudiyyətlər bununla nəticələndi:

- kredit sisteminin kadrlarla, alətlərlə tənzimlənməsində gərginlik yaratdı;
- kredit siyasətini mövcud vəziyyətə uyğunlaşdırmağa və onun həyata keçirilməsinə şərait yaratdı.

Bütün bu xüsusiyyətlər pul-kredit siyasətinin dolayı yollarla tənzimlənməsini arxa plana keçirmişdir. Obyektiv zərurət birbaşa metod və alətlərin tətbiqini tələb etdi. Bu, əsasən iki məqsədə xidmət etməli idi:

- iqtisadiyyatda sabitliyin qorunması;
- ölkənin maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsinin sürətləndirilməsi.

Deməli, birbaşa metodların ilk vaxtlar tətbiqinin əsas məqsədi - maliyyə strukturlarının və bank sisteminin modernləşdirilməsi olmuşdur. Bütün bunlar keçid dövründə olan ölkələrə xas olan xüsusiyyətlərdir. Lakin, bu proses müəyyən müddətdən sonra dolayı tənzimləmə vasitələrinə keçməli idi. Yəni, bütün bu vəziyyətə nəzarəti və tənzimləməni sağlam maliyyə institutları həyata keçirməli idi. Artıq pul-kredit sistemini və bütövlükdə, iqtisadiyyatı dolayı yollarla tənzimləmək

məsələsi ön planda idi. Yəni, pul bazarı iqtisadi sistemdə yaradılmış auksionlar, qiymətli kağızlar bazarı ilə müqayisədə aparıcı rola malik olmalı idi. Struktur yenidənqurması aşağıdakıları təmin etməli idi:

- müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artmasını;
- idxalı əvəz edə biləcək sahələrin artırılmasını;
- ixrac potensialının artırılmasını və s.

Düzdür, bu illərdə bir sıra birbaşa (direktiv) tənzimləmə tədbirləri (məsələn, bank sistemi strukturunun yeniləşməsi, manatın sabitliyinin və daxili bazarın qorunması və s.) həyata keçirilmişdir. Lakin, pul-kredit siyasətinin məqsədəuyğun aparılması mümkün olmamışdır. Birbaşa tənzimləmə hələ də mühüm rol oynadı-ğından, limit və yuxarıdan kredit və faiz dərəcələrinin, tənzimləmənin əsas alətlərinin müəyyənəlməsi indi də davam edir. Faiz dərəcələrinə müxtəlif formalarla nəzarət etmək olar. Ssuda faizlərinin səviyyəsinə təkcə inzibati yolla deyil, banklar üçün fiksə edilmiş marjlar, tənzim edilə bilən yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi tətbiq etməklə də nəzarət etmək olar. Depozitlərə və əmanətlərə görə faiz dərəcələri Mərkəzi Bankın normativ aktları ilə tənzim edilməlidir.

Kredit səviyyələrinin tənzimlənməsinin müxtəlif metodları vardır.

1. iqtisadiyyatın müəyyən sektoru üçün kreditlərin məhdudlaşdırılması;
2. seçmə kredit nəzarəti;
3. müsbət və mənfi istiqamətlərə bölünür. Müsbət istiqamətdə yüksək hədd müəyyənəldirilir, iqtisadiyyatın böhran vəziyyətində daha səmərəli təsir gücünə malik olur. Mənfi istiqamət daha çox kənd təsərrüfatında səmərəli olur və İnkişaf Etmiş Ölkələrdə (İEO) həyati əhəmiyyətli hesab edilir;
4. ümumi kredit səviyyələrinin müəyyən edilməsi. Bu, əsasən bank sektoruna verilən ümumi kreditlərə əsasən müəyyən edilir.

Həyata keçirilən iqtisadi siyasətin ən əsas vəzifələrindən biri - iqtisadi aktivliyin stimullaşdırılması olmalıdır. Bunun həll edilməsi yolları əsasən, ixracın stimullaşdırılması, idxalı əvəz edə biləcək məhsulların istehsalının genişləndirilməsi və xarici investisiyaların cəlb edilməsindən ibarət olmalıdır. Dövlət iqtisadi

aktivliyə həyatı vacib sahələrə investisiya qoyuluşunu stimullaşdırmaqla nail ola bilər. Bildiyimiz kimi, iqtisadi aktivliyi stimullaşdırmağın həlledici mərhələsi - iqtisadiyyatı sağlam maliyyələşdirməkdən asılıdır. Bunun üçün də əmanət qoyuluşlarının manatla təşkil edilməsi vacibdir. Yuxarıda qeyd edilən istiqamətlər üzrə ölkəmizdə heç bir iş aparılmır. Buna görə də, əmanət qoyuluşlarının ümumi məbləği ÜMM-un 1%-dən az hissəsini təşkil edir. Lakin, sosializm dövründə əmanətlərin ümumi məbləği ÜMM-un 40%-50%-ə qədərini təşkil edirdi. Son illərin statistik göstəricilərinə əsasən, manatla əmanət qoyuluşları azalmaqda davam edir. Əmanət qoyuluşlarının azalmasının əsas səbəbi - bankların vaxtı ötmüş əmanətləri ödəməməsi və indeksasiya etməməsidir. Nəticə etibarilə, ölkə iqtisadiyyatı potensial investisiya mənbələrindən istifadə edə bilmir. Bu sahədə Rusiya Federasiyasının təcrübəsindən istifadə etmək olar. XX əsrin sonlarından başlayaraq Rusiya Federasiyasında əmanətlər üzrə öhdəliklərin ödənilməsinə başlanılmışdır. Bütün ödəmələrin mənbəyi - Milli Bankın vəsaitləri olmuşdur. Bütün əmanətlər əmanətçinin ərizəsi ilə əmanət bankına ötürülür və müəyyən dövr ərzində oradan ödənilir. Respublikamızda da bu təcrübədən istifadə edilməklə bank sisteminə olan etibar artırmaq olar. Bu zaman ölkənin gələcək inkişafı üçün pul kütləsinin və investisiya qoyuluşlarının artırılmasına, əmək haqlarının vaxtı-vaxtında ödənilməsinə nail olmaq olar.

Bundan başqa, iqtisadçı alimlər pul-kredit alətlərini iki yerə bölürlər: ümumi və selektiv.

Ümumi metoda - əsasən açıq bazarda əməliyyatlar, məcburi ehtiyat normaları və uçot (diskont) siyasətinin dəyişdirilməsi aid edilir.

Birinci səviyyəli pul-kredit siyasəti alətləri tənzimləmənin əsasını təşkil edir. Bunlardan ən əsası - məcburi ehtiyat normativlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Bu metod ilk dəfə 1933-cü ildə Amerikada tətbiq edilmişdir. Bu dövrdən etibarən, bu metod əksər dünya ölkələrində pul-kredit tənzimlənməsində əsas yeri tutmağa başlamışdır. Mərkəzi Bank kredit idarələrinin öz müştəriləri qarşısında öhdəliklərini vaxtlı-vaxtında yerinə yetirməsi məqsədilə müəyyən edilmiş faiz çərçivəsində

məcburi ehtiyat norması deponent edir. Mərkəzi Bank bu vasitə ilə bank likvidliyini qorumaqdan əlavə, həmçinin pul kütləsinə də nəzarət edir. Beynəlxalq praktikada məcburi ehtiyat normasının səviyyəsi kredit təşkilatının sərəncamında olan dövlət qiymətli kağızlarına görə fərqləndirilir. Dövlət qiymətli kağızlarının səviyyəsi az olduqda ehtiyat norması aşağı, çox olduqda isə ehtiyat norması yüksək müəyyənləşdirilir. Burada əsas məsələ ehtiyat normasının cəlb edilmiş vəsaitlərə uyğun olmasıdır. Ehtiyat normaları cəlb olunmuş vəsaitlərə görə fərqləndirilir. Bura əsasən, hüquqi və fiziki şəxslərdən yerli və xarici valyuta ilə cəlb olunmuş vəsaitlər və s. aid edilir. Bu, dövriyyədə olan pul kütləsinin strukturuna təsir göstərmək məqsədi ilə qruplaşdırılır. Yəni, Mərkəzi Banklar bu vəsaitlər üzrə müxtəlif normaları müəyyən etməklə, pul kütləsinin strukturunun formalaşmasına təsir edir. Keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə cəlb edilən vəsaitlərdən asılı olaraq ehtiyat normaları 8% - 20% arasında tərəddüd edir. Mərkəzi Banklar ehtiyat normalarını müəyyənləşdirən zaman həm bank likvidliyinin təmin edilməsini, həm də dövriyyədə olan pul kütləsinin həcminə təsir etmək funksiyalarını yerinə yetirir. Cəlb olunmuş ehtiyat normaları Mərkəzi Banklarda saxlanılır və onlardan istifadə edilməsi yolverilməzdir.

Mərkəzi Bank məcburi ehtiyat normasını qərar verərək artırarsa, bankların Mərkəzi Bankda saxladıkları vəsaitlərinin həcmi artar. Bankların faktiki ehtiyatlarından məcburi ehtiyat çıxıldıqdan sonra əlavə ehtiyat müəyyənləşdirilir. Bankların pul yaratmaq qabiliyyəti əlavə ehtiyat normasından asılıdır. Əlavə ehtiyat norması çox olduqda, banklar daha çox kredit verə, multiplikator vasitəsilə isə daha çox pul yarada bilər. Eyni zamanda, bu tədbirlər tədaviyə olan pul kütləsinin həcminə də təsir edir. Məcburi ehtiyat norması nə qədər yüksək müəyyən edilərsə, banklar Mərkəzi Bankda bir o qədər çox ehtiyat saxlamalıdırlar. Həmçinin, bankların pul yaratmaq qabiliyyəti də aşağı olur. Bütün bunlar son nəticədə pul kütləsinin azalmasına və ya artmasına gətirib çıxarır. Mərkəzi Bank kommersiya bankları üçün ehtiyat normasını 10% müəyyən etmişdir.

Mərkəzi Banklar tərəfindən həyata keçirilən digər tənzimləmə metodu - uçot siyasəti pul-kredit tənzimlənməsinin ən qədim metodlarından biridir. Uçot siyasəti XIX əsrin ortalarından etibarən İngiltərə Bankı tərəfindən tətbiq edilməyə başlanmışdır. Həmin dövrlərdən etibarən digər banklara kredit verdiyinə görə Mərkəzi Banklar bu siyasətin zəruriliyi qənaətinə gəlmişlər. Kommersiya bankları Mərkəzi Bankdan kredit aldıkları üçün öz üzərlərinə borc öhdəliyi götürür, həmin borca görə təminat olaraq isə dövlət qiymətli kağızlarından istifadə edirlər. Kommersiya bankları fiziki və hüquqi şəxslərə verdikləri kreditlərə görə müəyyən faiz aldıkları kimi, Mərkəzi Banklar da kommersiya banklarına verdikləri kreditlərə görə müəyyən faiz hesablayırlar. Bu faizə görə müəyyənləşən dərəcə - uçot dərəcəsi adlanır. Mərkəzi Banklar uçot dərəcəsinin dəyişdirilməsi vasitəsi ilə kommersiya banklarının kredit vermək imkanlarına təsir edərək, kredit bazarını tənzimləyir. Uçot dərəcəsi aşağı olarsa, kommersiya bankların daha çox kredit vermək imkanına malik olur. Bu da öz növbəsində iqtisadi aktivliyin artmasına gətirib çıxarır. Nəticədə, pul multiplikatoru yeni pulun yaradılmasını şərtləndirir. Uçot siyasəti kreditləri ucuz və ya baha edir. Burdan isə ekspansiv və restriktiv pul siyasətləri yaranır. Ekspansiv pul siyasəti 1938-ci ildən başlayaraq İngiltərədə həyata keçirilməyə başladı. Bu vasitə ilə dövlət kreditləri əlçatan edərək, iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq istəyənlərə münasib şərait yaratmış olur. Məsələn, 1948-ci ildə İngiltərədə faiz dərəcəsi 1% təşkil edirdi. Bu proses XX əsrin 50-ci illərinə qədər davam etmişdir. Bu dövrdən sonra restriktiv siyasətə üstünlük verilməyə başlandı. Mərkəzi Bankın tənzimləmə siyasəti uçot dərəcəsi vasitəsilə həmişə tənqid mərkəzində olur. Uçot dərəcəsinin dəyişdirilməsi rəsmi olaraq Mərkəzi Bankın rəhbərliyi tərəfindən müzakirə olunur və konkret qərar qəbul edilir. Bu məsələnin bəzi siyasi nəticələri müzakirə obyektinə çevrilir. Deməli, uçot dərəcəsi ilə faiz dərəcəsi arasında müəyyən gecikmələr olur. Faiz dərəcəsi həmişə uçot dərəcəsiindən çevik dəyişir. Faiz dərəcəsi iqtisadi artım dövründə bazara uyğun olaraq artır, bu zaman Mərkəzi Bank da uçot dərəcəsiini artırır. İqtisadi böhranlar zamanı Mərkəzi Bank uçot dərəcəsiini aşağı salır və çox vaxt faiz dərəcəsiinin düşməsi ilə kompensasiya

oluna bilmir. Pul-kredit siyasəti uçot dərəcəsinin iqtisadiyyatın inkişafına stimula verə biləcək səviyyədə müəyyənləşdirilməsini təmin etməlidir. Uçot dərəcəsi iqtisadiyyatın real vəziyyətinə nə qədər uyğun olarsa, kredit qoyuluşlarının artmasına, son nəticədə isə iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olar. Mərkəzi Bank XXI əsrin ilk illərindən başlayaraq uçot dərəcəsinə üç dəfə aşağı salaraq, 20%-dən 12,5%-ə qədər azaltmışdır. Bu faiz dərəcəsi keçmiş sosialist ölkələri içərisində ən aşağı faiz dərəcəsidir. Uçot dərəcəsinin səviyyəsinin aşağı salınmasına baxmayaraq, bu proses iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafına lazımı şərait yarada bilməmişdir. Burada ən əsas məsələ - bank likvidliyi və əməliyyatlara nəzarətdir.

Digər mühüm alətlərdən biri də - açıq bazarda əməliyyatların aparılmasıdır. Bu metod İngiltərədə XIX əsrin 30-cu illərində tətbiq edilmişdir. Açıq bazarda əməliyyatlar dedikdə - Mərkəzi Bank tərəfindən bank aspektlərinin, kredit öhdəliklərinin və dövlət qiymətli kağızlarının alınıb-satılması nəzərdə tutulur. Mərkəzi Banklar bu metod vasitəsi ilə də kommersiya banklarının ehtiyatlarının səviyyəsinə təsir edir, pul tədaviyünün formalaşmasında rolunu tənzimləyir. Mərkəzi Bank bu qiymətli kağızları ya bazar kursu, ya da əvvəlcədən müəyyən edilmiş kursla alıb-satır. Mərkəzi Bank qiymətli kağızların alışını həyata keçirən zaman, kommersiya bankları malik olduqları dövlət qiymətli kağızlarını sataraq, əlavə ehtiyatlara sahib olur. Bu isə həmin bankların kredit vermək imkanlarını artırır. Qiymətli kağızlar bazarı ölkəmizdə demək olar ki, formalaşmamışdır. Birinci səviyyəli qiymətli kağızlar bazarı mövcud olsa da, ikinci səviyyəli bazar, demək olar ki, fəaliyyət göstərmir. Qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etməsində hökumət maraqlı olsa da, bu sahədə aparılan işlər qənaətbəxş deyildir. Burada iki istiqamət müəyyənləşdirilməlidir:

1. Özəlləşdirmə prosesi getdiyinə görə yüzlərlə səhmdar cəmiyyətləri yaranmağa başlamışdır. Bu müəssisələrə aid qiymətli kağızların və səhmlərin alqı-satqısının həyata keçirilir.

2. Dövlət əlavə maliyyələşmə mənbəyi olmaqla, qiymətli kağızların emissiyasını həyata keçirməklə onların alqı-satqısını təşkil edir. Dövlət qiymətli kağızları

buraxmaqla əlavə maliyyələşmə mənbəyi əldə edir və bu zaman bankların pul yaratmaq qabiliyyətinə təsir edir. Qiymətli kağızlar bazarının formalaşması üçün aşağıdakı şərtlərin olması vacibdir:

- makroiqtisadi sabitliyin olması;
- digər valyutaların alıcılıq qabiliyyətləri ilə manatın alıcılıq qabiliyyəti arasındakı fərqin azalması;
- daxili qiymətlərin strukturunun dünya qiymətlərinə uyğunlaşması;
- inflyasiya səviyyəsinin aşağı olması;
- iqtisadi aktivliyi sürətləndirən kredit dərəcələrinin tətbiq edilməsi;
- dövlət qiymətli kağızlarının iqtisadi alətlər içərisində möhkəm mövqe tutması;
- iri müəssisələrin özəlləşdirilməsi prosesinin yekunlaşması;
- iri investisiya institutlarının, əsasən də, kommersiya banklarının yaranması.

Qiymətli kağızlar bazarının ən əsas vasitələrindən biri dövlətin qısamüddətli istiqrazlardır. Dünya ölkələrinin praktikasında dövlət qiymətli kağızları ilə əməliyyatlar çoxluq təşkil edir. Bu, əsasən onların likvidliyinin və gəlirlilik səviyyəsinin yüksək olması, risk səviyyəsinin isə minimum olması ilə izah olunur.

Ümumiyyətlə, qiymətli kağızlar bazarını belə təsnifləşdirmək olar: quruluşuna görə səhm və borc bazarına, müddətinə görə kapital və pul bazarına, satışın xarakterinə görə isə ilkin və ikinci səviyyəli bazarlara bölmək olar.

İlkin maliyyə bazarında emitent - dövlət və ya digər hüquqi şəxs iştirak edir.

İkinci səviyyəli maliyyə bazarında bu qiymətli kağızların artıq vasitəçilərlə alqı-satqısı həyata keçirilir. Maliyyə-kredit bazarının ən likvid aləti dövlətin qiymətli kağızlarıdır. Buraya istiqrazlar, yerli orqanların və bələdiyyələrin buraxdığı qiymətli kağızlar, dövlətin uzunmüddətli kağızları aid edilir. Bu qiymətli kağızların gələcək nəsillərə problem olmaması üçün bu gün onlardan düzgün istifadə olunmalıdır. Lakin, bu qiymətli kağızların əsas maliyyələşmə mənbəyi olması bir reallıqdır. Bu səbəbdən, qiymətli kağızların tədavülü mexanizminin təkmilləşdirilməsi əsas məsələlərdən biridir.

Pul-kredit siyasətinin əsas metodlarından biri də - depozit əməliyyatlarıdır. Mərkəzi Banklar artıq bank likvidliyini cəlb etmək məqsədilə depozit əməliyyatlarında kommersiya banklarının vəsaitlərindən istifadə edir. Depozitlər - banklarda olan əmanətlər, hüquqi şəxslərin banklarda olan əmanətləridir. Hal-hazırda Mərkəzi Bank depozit əməliyyatları aparmır. Lakin, bu, əlavə vəsaitlərin cəlb edilməsində böyük rola malikdir. Burada kommersiya bankları da maraqlıdır. Çünki, cəlb edilmiş vəsaitlərə görə faiz dərəcələri hesablanır.

Kommersiya bankları - pul-kredit siyasətini həyata keçirən qurumlardan biridir. Kommersiya bankları bank sisteminin əsas həlqəsini təşkil edir. Ötən illərdən fərqli olaraq, monobank sisteminin yerini kommersiya bankları tutur. İkipilləli bank sisteminin mövcudluğu iqtisadiyyatın inkişafı üçün vacib şərtidir.

Azərbaycanda bir sıra qurumlar kredit qiymətlərini tənzimləməklə məşğul olur. Bu orqanların əsas vəzifələrindən biri səhmdarların, investorların, qiymətli kağızlar sahiblərinin hüquqlarını müdafiə etməkdir. Belə qurumların olması təqdirəlayiqdir. Bu cür qurumlar bir çox xarici ölkələrdə müstəqildir və ya Mərkəzi Banka, Maliyyə Nazirliyinə tabedirlər.

2.2. Faiz dərəcələrinin və qiymət səviyyəsinin dinamikasının qarşılıqlı təhlili.

Kredit sistemi ilə qiymət arasında qarşılıqlı əlaqənin elmi-nəzəri əsasları araşdırılarkən qeyd edilməlidir ki, pul dövriyyəsi ilə qiymət arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğu danılmazdır. Təəssüflər olsun ki, bu əlaqə tam şəkildə öyrənilməyib. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, borc vəsaitlərinin hərəkətində qiymət əsasən vasitəçi rol oynayır.

Həm iqtisadi həyatın, həm də kredit və qiymətlər sisteminin tənzimlənməsində dövlətin iştirak etməsi mühümdür. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə dövlətin müəssisə sahibkarlarının fəaliyyətinə müdaxiləsi əsasən

dolayı xarakter daşıyır. O, təsərrüfat subyektlərinə bilavasitə vergi və maliyyə sistemindəki qanunvericilik məhdudiyyətlərin, mütləq ödəmələr və dövlət investisiyasının, subsidiya və kreditlərin, iqtisadi və sosial proqramların həyata keçirilməsi yolu ilə təsir göstərir. Məhdudlaşdırıcı kimi, bəzi sahibkarlıq formalarının inkişafına köməklik göstərən (məsələn, iqtisadi fəaliyyətin kiçik formalarına köməklik göstərmək, güzəştli kreditlərlə təmin etmək, investisiyaya istiqamətləndirilən gəlirləri vergidən azad etmək və s.) təkanverici kimi çıxış edə bilər.

Planlı iqtisadiyyatda ilk vaxtlar islahatlar aparılarkən, bazar iqtisadiyyatında qiymətmələgəlmə prosesinin özbaşına getdiyi haqda fikir geniş yayılmışdı. Keçid dövründə təcrübə əldə edildikdən sonra aydın oldu ki, qiymətmələgəlmə və qiymət siyasəti iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizminin daimi təsir obyektidir və pul-kredit sferası ilə sıx əlaqədə olmaqla, kredit münasibətlərinin tənzimlənməsində əsas amil kimi çıxış edir. Qiymət isə sosial-siyasi həyatın böhran nöqtələrindən biri olub, istehlakçı və istehsalçıların, pərakəndəsatış və topdansa satış ticarətçilərin, idxalatçı və ixracatçıların mallarının, kreditor və debitorların maraqlarının toqquşma nöqtəsidir. Bu isə, o deməkdir ki, pul-kredit və qiymət məsələləri hər kəsi maraqlandırdığı üçün parlament və partiyalarda, beynəlxalq müzakirələrdə, siyasi partiyalarla hökumətin danışıqlarında bu sahədə mübahisələr baş verir.

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında qiymətlərin birbaşa dövlət tənzimlənməsi tarixi zərurətə çevrilmişdi. Belə ki, sovetlər ölkəsi və digər sosialist dövlətləri düşmüş olduqları dərin iqtisadi tənəzzüldən qurtulmaq üçün istehsal bazarını sağlamlaşdıran bir sıra vəsaitlərdən istifadə etməyə cəhd göstərdilər. Bununla əlaqədar olaraq, kredit və qiymət resursları ilə birlikdə pul-kredit sferasına xitabən hökumət məmurları ticarətdə olan əmtəə istehsalını qısa zamanda artırmaqla, cəmiyyətin tələbatını ödəməyin mümkün olacağı qənaətinə gəldilər. İqtisadçılar isə əksinə, belə bir qənaətin yararsız olduğunu bildirmişlər. Məsələn onda idi ki, hökumət pul və əmtəə kütləsinin qabiliyyətinə malik olan daha bir komponentin - qiymətin rolunu dərk edə bilmirdi. Lakin, qiymətin birbaşa tənzimlənməsi tətbiq edildiyindən, dükanlarda alveri, talon sistemini, növbələri, ticarəti - maddi resurslar

mübadiləsi əvəz etdi. Bununla da, qıtlıq iqtisadiyyatının təzahürü olan barter meydana çıxdı. Hələ, XX əsrin sonlarında barter geniş miqyaslı iqtisadi hadisəyə çevrildikdə, pul öz dəyərini itirdi. Resurslar, sanki iqtisadiyyatın qeyri-pul formasında olduğu bir müddətdə mübadilə olunurdu. Belə olduqda, hökumət qiymətləri inzibati vasitə ilə artırmaqla, müvəffəqiyyət əldə etməyə səy göstərirdi. Bu zaman o, qiymətlərin pilləli artımının sürüşkən artıma nisbətən daha sakit qəbul ediləcəyini nəzərdə tuturdu. Lakin, bu, problemin həllinə kömək etmək əvəzinə əmtəə bazarının vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Sonradan yanacaq-elektrik enerjisinə dəmirə təsbit olunmuş qiymətlər, emal məhsullarına isə azad qiymətlər tətbiq olunmaqla, keçmiş imperiyanı iqtisadi tənəzzüldən qurtarmaq cəhdi iflasa uğradı. Məsələ onda idi ki, belə pul-kredit sferası ilə bağlı olaraq kredit münasibətlərinə müraciətdə və qiymətin quruluşunda yanılmalar bir sahənin gəlirinin digərinə ötürülməsinə, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və emaledici sahələr xammala verilən qiymətlərlə işlədikdə rentabəlsiz işləmələrinə, onların kapital qoyuluşuna ehtiyacın yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Bunlar da öz növbəsində yüksək rentabelli sahələrə ötürülərək, verilən rentabelliyin aşağı düşməsi ilə nəticələndi. Vergilər isə ən yuxarı hədd səviyyəsində - 35% - 40% mənfəətdən təyin edilmişdi. Bütün bunlar bir daha sübut edirdi ki, qiymətlərin liberallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq, kredit münasibətlərinin tənzimlənməsində qiymət amilinə müraciət tarixi zərurətə çevrilmişdir.

SSRİ-nin süqutundan sonra milli müstəqilliyin ilk illərində ölkənin iqtisadi dayaqlarının möhkəmləndirilməsi zərurəti meydana çıxdı. İqtisadi münasibətlərdə yaranmış vəziyyət göstərirdi ki, ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunmasının əsas yolu - iqtisadiyyatın idarə olunmasını inzibati-amirlik sistemindən azad edərək, qiymət, pul-kredit tənzimlənməsi də daxil olmaqla iqtisadi tənzimləmə alətlərinə müraciət etməkdən ibarətdir. Ona görə də, keçid dövrü şəraitində bazar mexanizminin vacib elementi olan qiymətqoyma sisteminin kredit münasibətləri ilə əlaqəli şəkildə yenidən təşkilinin zəruriliyi heç kimdə şübhə yaratmırdı. Dövlət tərəfindən qiymətlərə sərt rəqlament qoyulması - xroniki qıtlığın yaranmasına,

səmərəsiz istehsal strukturunun formalaşmasına, pul-kredit sferasının tamamilə fəaliyyətsizləşməsinə gətirib çıxarmışdır.

Hal-hazırda respublikamızda uçot dərəcəsi Mərkəzi Bank tərəfindən 8% müəyyənləşdirilmişdir. Ucuz pul siyasətinin elementi - uçot dərəcəsinin aşağı olmasıdır. Ucuz pul siyasəti isə inflyasiya prosesinin zəif formada olmasını şərtləndirir. Real faiz dərəcəsi - inflyasiya səviyyəsi və normal faiz dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Fişer effekti ilə yanaşsaq, respublikamızda real faiz dərəcəsi nominal faiz dərəcəsindən yüksəkdir. Məlum olduğu kimi, inflyasiya pulun maya dəyəridir. Son illər Mərkəzi Bank deflyasiya prosesini həyata keçirir. Bu isə, real faiz dərəcəsinin nominal faiz dərəcəsindən yüksək olmasına səbəb olur. Bazar elementləri belə şəraitdə tam işləmək qabiliyyətində olmur.

Müasir dövrdə pul-kredit siyasətinin qarşısında duran əsas problemlərdən biri təkmil maliyyə bazarının formalaşdırılmasından ibarətdir. Maliyyə bazarı üç bölmədən ibarətdir:

- kredit bazarı;
- valyuta bazarı;
- qiymətli kağızlar bazarı.

Mərkəzi Bankın əsas vəzifəsi topdansaş kredit bazarının formalaşdırılmasından ibarətdir. Bu bazarlar özü də beynəlxalq və milli topdansaş kredit bazarlarına ayrılır.

Kredit hərracları hal-hazırda da həyata keçirilir. Bu hərraclara çıxarılan kreditlərin demək olar ki, hamısını Mərkəzi Bank təklif edir və həmin kreditlərin çox hissəsi nəzarət səhm paketi dövlətin əlində olan banklara verilir.

Tədiyyə balansının aktivləşdirilməsində kredit siyasəti mühüm rol oynayır. Son illərdə respublikanın tədiyyə balansı passiv xarakter daşıyır. Bunun əsas səbəbi xarici ticarət və xidmətlər balansının kəsirlə yerinə yetirilməsidir.

Pul-kredit siyasətinin əsas məqsədlərindən biri də - qiymət səviyyəsinin artmasının sabitləşdirilməsidir. Bir çox ölkələrin iqtisadi inkişafında inflyasiya prosesinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn: 1769-1895-ci illərdə Rusiyada, 1789-

1791-ci illərdə Fransada, XIX əsrin əvvəllərində İngiltərədə, 1860-1865-ci illərdə ABŞ-da, Birinci Dünya Müharibəsindən sonra Almaniyada. Bu dövrdə pul vahidi dəyərdən trilyon dəfə düşmüşdür. Nəticədə, azad rəqabətin inkişafı qiymətlərin uzunmüddətli artımını səciyyəvi etmişdir. Qiymətlərin səviyyəsi adətən iqtisadi tsiklin canlanma fazasında artır, böhran fazasında isə düşür. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra inflyasiya iqtisadi tsiklin bütün fazalarında davam etmişdir. 1950-ci ildən etibarən kapitalist ölkələri yeni bir iqtisadi hadisənin - “staqflyasiya”nın (iqtisadi böhran və inflyasiyanın sintezidir) şahidi və iştirakçısı olmuşdur. Üç iqtisadi böhran - 1969-1970-ci, 1974-1975-ci və 1979-1982-ci illər inflyasiyasının dalğası ilə əhatə olunmuşdur. 1981-1982-ci və 1992-1993-cü illərdə staqflyasiya özünü bir qədər zəif formada büruzə vermişdir. Müasir dövrdə inflyasiyanın xüsusiyyətləri də dəyişmişdir və aşağıdakılardan ibarətdir:

1. XX əsrin əvvəllərinə qədər inflyasiya lokal xarakter daşıyırdı. Bu dövrdən sonra əksinə, inflyasiya əhatə dairəsinə görə daha geniş xarakter daşımağa başladı.

2. Müasir inflyasiya xroniki xarakter daşıyır.

Bankların kredit ekspansiyasının genişlənməsi prinsip etibarilə pul-kredit sferasında iqtisadi artıma təsir göstərən əsas amillərdən biri olaraq daxili kredit qoyuluşlarının məqsədsiz şəkildə artırılmasıdır. Bu isə, inflyasiyaya səbəb olur. Bu kreditlərin tərkibində qısamüddətli kreditlər üstünlük təşkil edir. Qısamüddətli kreditlər istehsalın inkişafına yox, tədavül sferasına yönəldilir. Nəticədə pul kütləsi artır və inflyasiya baş verir.

2010-2016-cı illər üzrə iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu

(dövrün sonuna)

İl, ay	Cəmi kredit qoyuluşları	Dövlət bankları		Cəmi		o cümlədən, xarici kapitallı banklar		bundan 100%-li xarici kapitallı banklar		Qeyri-bank kredit təşkilatları	
		mln. manat	xüsusi çəkisi, %								
2010	9163,4	3901,9	42,6	5069,9	55,3	2306,3	25,2	464,2	5,1	191,6	2,1
2011	9850,3	3300,0	33,5	6298,8	63,9	3002,0	30,5	586,2	6,0	251,5	2,6
2012	12243,7	4137,1	33,8	7785,5	63,6	3394,0	27,7	759,3	6,2	321,1	2,6
2013	15422,9	5300,4	34,4	9689,4	62,8	4612,5	29,9	1034,7	6,7	433,1	2,8
2014	18542,6	6143,8	33,1	11873,6	64,0	5580,1	30,1	1388,6	7,5	525,2	2,8
2015	21730,44	7289,3	33,6	13875,2	63,8	6394,1	29,4	1564,5	7,2	566,0	2,6
2016	16444,6	5749,2	35,0	10222,0	62,2	4328,8	26,3	1248,8	7,6	473,4	2,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı.

Cədvəldəki məlumatlardan aydın olur ki, iqtisadiyyata kredit qoyuluşları 2010-cu ildə 9163,4 mln. manat, 2011-ci ildə 2010-cu il ilə müqayisədə 7,49% artaraq 9850,3 mln. manat, 2012-ci ildə 2011-ci il ilə müqayisədə 24,29% artaraq 12243,7 mln. manat təşkil etmişdir. Eyni zamanda, 2013-cü ildə 2012-ci il ilə müqayisədə 25,96% artaraq 15422,9 mln. manat, 2014-cü ildə 2013-cü il ilə müqayisədə 20,22% artaraq 18542,6 mln. manat təşkil etmişdir. 2015-ci ildə 2014-cü il ilə müqayisədə 17,19% artaraq 21730,44 mln. manat, 2016-cı ildə isə 2015-ci il ilə müqayisədə 24,33% azalaraq 16444,6 mln. manat təşkil etmişdir.

Keçid dövrünün ilk illərindən başlayaraq Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən mərhələli şəkildə kreditlər ayrılmışdır. Bu kreditlərin əsasən, ölkə iqtisadiyyatının struktur yenilənməsi işlərinə sərf edilməsi nəzərdə tutulurdu. Keçid dövrünü yaşayan bir çox ölkəyə həmin vəsaitlərə ekvivalent olaraq milli pul vəsaitlərini dövrü-yəyə buraxaraq süni sürətdə qiymətlərin səviyyəsini artırmışlar. Bir tərəfdən, bey-

nəlxalq təşkilatlar qarşısında ölkənin öhdəlikləri artır, digər tərəfdən isə, ölkə daxilində inflyasiya prosesi sürətlənmiş olurdu.

Hər şeydən əvvəl, keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə yüksək inflyasiyanın yaranma səbəbləri araşdırılmalıdır. Əsas səbəblərdən biri kimi, bazara keçid dövrünə qədər mövcud olan sosial-iqtisadi münasibətlərin böhran həddində olmasını göstərmək olar. Həmin dövrdə sosialist ölkələrində inflyasiya probleminin olmadığı deyilirdi. Dövlət əmtəə qıtlığının olmasına baxmayaraq, qiymətləri inzibati yolla sabit saxlayırdı. Digər səbəblərdən biri - bazara keçidlə əlaqədar qiymətlərin tətbiq edilməsidir. Azad qiymətlərin tətbiq edilməsi və bazar institutlarının formalaşması böhranın yaranmasına səbəb olmuşdur. Buradan belə çıxır ki, qiymətlər yalnız bazar xarakteri daşıyır və təkrar istehsal prosesinin real hərəkəti bazara qədərki mərhələlərdə qərarlaşır. Bu isə iki proses arasında uçurum yaratmışdır.

Respublikamızda inflyasiya qiymətlərin liberallaşdırılması ilə daha da kəskin vəziyyət almışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bazara keçidin ən mühüm şərtlərindən biri də qiymətlərin liberallaşdırılmasıdır. Belə liberallaşmanın ilkin nəticəsi kimi müəyyən növ əmtəə qiymətlərinin qalxmasını və ya qiymətlərin sərbəstləşdirilməsini göstərmək olar.

Maliyyə sektoru kəsir iqtisadiyyatında təklifin stimullaşdırılmasına deyil, tələbin genişlənməsinə istiqamətlənir. Bunun nəticəsində tələblə təklif arasında disproportsiya artır, pul tədavülü kanalının pulla dolması prosesi genişlənir. Bu da qiymətlərin artmasına səbəb olurdu.

Qiymətlərin artması ticarət sektoruna kapital axınını gücləndirərək, sonda iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafını zəiflədir. Pul ticarət sferasında tez dövr etdiyindən, sahibkarlar qiymətlərin artması ilə bu sahəyə daha çox vəsait qoymaqla maraqlı olurlar.

Qiymətlərin artması ilə əhalinin əmanətləri qiymətdən düşür. Bu qiymətdən düşmə əhali əmanətləri, kreditor banklar və digər kredit idarələrindən yarı keçmir. Uzunmüddətli kredit təcrübə olaraq əlçatmaz olur. Çünki, uzun müddət ərzində tez-tez kredit qoyuluşlarının indekslərinin hesablanması lazım gəlir. Qiymət artımı

normal faiz dərəcəsinin artması, milli valyutanın mübadilə kursunun aşağı düşməsi, ölkə iqtisadiyyatında milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi və pul ehtiyatlarının real dəyərinin aşağı salınmasına səbəb olur. Bu zaman əhali və müəssisələr ehtiyat pul qalığını daha dayanıqlı valyutaya dəyişirlər. Qiymətlərin artması ilə dövlət idarəetmə mexanizmi arasında müəyyən əlaqələr vardır. Qiymətlərin artması geniş təkrar istehsalın ayrılmaz elementlərindən birinə çevrildiyinə görə, dövlət tənzimlənməsi zərurəti yaranmışdır.

Qiymət səviyyəsinin sıfır həddində saxlanılması və ya mənfi ilə başa vurulması iqtisadi siyasətin uğuru sayılmır. Son illər respublikada inflyasiya 6% səviyyəsində olmuşdur. Hiperinflyasiya şəraitində deflyasiya prosesi zəruri hesab oluna bilər. Lakin, illik inflyasiya səviyyəsinin 3% - 5% həddə olduğu halda, deflyasiya siyasətini həyata keçirtmək səmərəsizdir. 2003-cü ildə inflyasiya səviyyəsi 3,5% olmuşdur. Belə bir şəraitdə deflyasiya siyasətini həyata keçirmək iqtisadi aktivliyi zəiflədir, bu isə, iqtisadi artımın qarşısını alır. 1960-1970-ci illərdə dünya ölkələri bu siyasətin tətbiqinin dayandırılmasını və ya bu siyasətdən əl çəkilməsini qarşıya qoymuşdular. Bu proses pul təklifinin azaldılması və sıxılması tədbirləri ilə həyata keçirilir. Hazırkı dövrdə bu sahədə respublikamızda yaranmış vəziyyətin dünyada analoqu yoxdur. Bütün bunlar istehsal prosesinin zəif inkişafına, iqtisadiyyatda ödəmələrin gecikməsinə və nəhayət, staqflyasiyaya səbəb olmuşdur. Hesablaşma tədiyyə sistemi hal-hazırda özünün əsas vəzifəsini - səmərəli və gecikmələrsiz ödəmələrin həyata keçirilməsini lazımınca yerinə yetirə bilmir.

Qiymətlər üzərində nəzarət siyasəti keçid ölkələri üçün daha məqsədəuyğundur. Dövlət bəzi qiymətləri azad buraxmaqla sosial ədalət prinsipini pozur. Respublikada qiymətlərin liberallaşdırılması və subsidiyaların dayandırılması siyasəti müstəqilliyin ilk illərində aparılmışdır. Qiymətlərin liberallaşdırılması siyasətinin ilk mərhələsində respublikada bu prosesə bir çox amillər mənfi təsir göstərirdi:

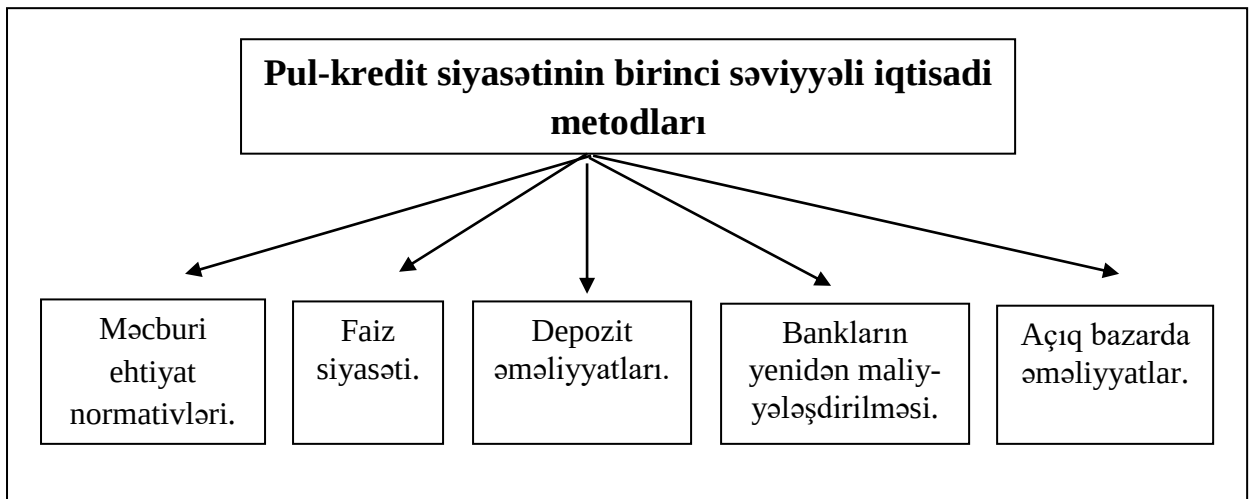
- böyük həcmdə yığılan istehlak mallarına tələbin olmaması;
- istehsalın və ticarətin inhisarçı strukturu;

- aqrar sahədə pambığın monobitki kimi becərilməsi;
- sənaye müəssisələrinin qeyri-bərabər bölgüsü;
- ölkə əhalisinin sosial-demoqrafik strukturu;
- xalq təsərrüfatı kompleksinin kəskin dağılması və s.

Kredit və qiymət sisteminin dövlət tənzimlənməsinin amillərindən biri də - hesablaşma tədiyyə sisteminin düzgün qurulmasıdır. Hesablaşma tədiyyə sistemi özündə maliyyə-bank, dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları olmaqla, iqtisadi agentlər arasında qeyri-nağd və nağd pulun hərəkətini əks etdirir. Tədiyyə hesablaşma sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi zamanı, tədiyyələr vaxtı-vaxtında yerinə yetiriləcəkdir. Müəyyən mənada ödəməmələr - pul kütləsinin ÜDM ilə strukturu və həcmnin uzlaşmaması nəticəsində baş verir. Bu uzlaşmama büdcənin proqnozlaşdırılması və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı mərhələsində yaranır. İqtisadi islahatlar dövründə qiymət amilindən istifadə, kredit münasibətlərinin tənzimlənməsi, pul kütləsinin əsaslandırılmış artımının müəyyən edilməsi və s. şərtsiz hesablaşmalar və ödəmələr sistemini sağlamlaşdırır.

2.3. Ölkənin müasir pul-kredit siyasətində tənzimləmənin əsas istiqamətlərinin təhlili.

Pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsində iqtisadi metodlar mühüm rol oynayır. Bu iqtisadi metodları da iki səviyyəyə bölmək mümkündür. Pul-kredit siyasətinin birinci səviyyəli iqtisadi metodlarına əsasən aşağıdakılar aiddir:

Sxem 2.1. Pul-kredit siyasətinin birinci səviyyəli iqtisadi metodları.

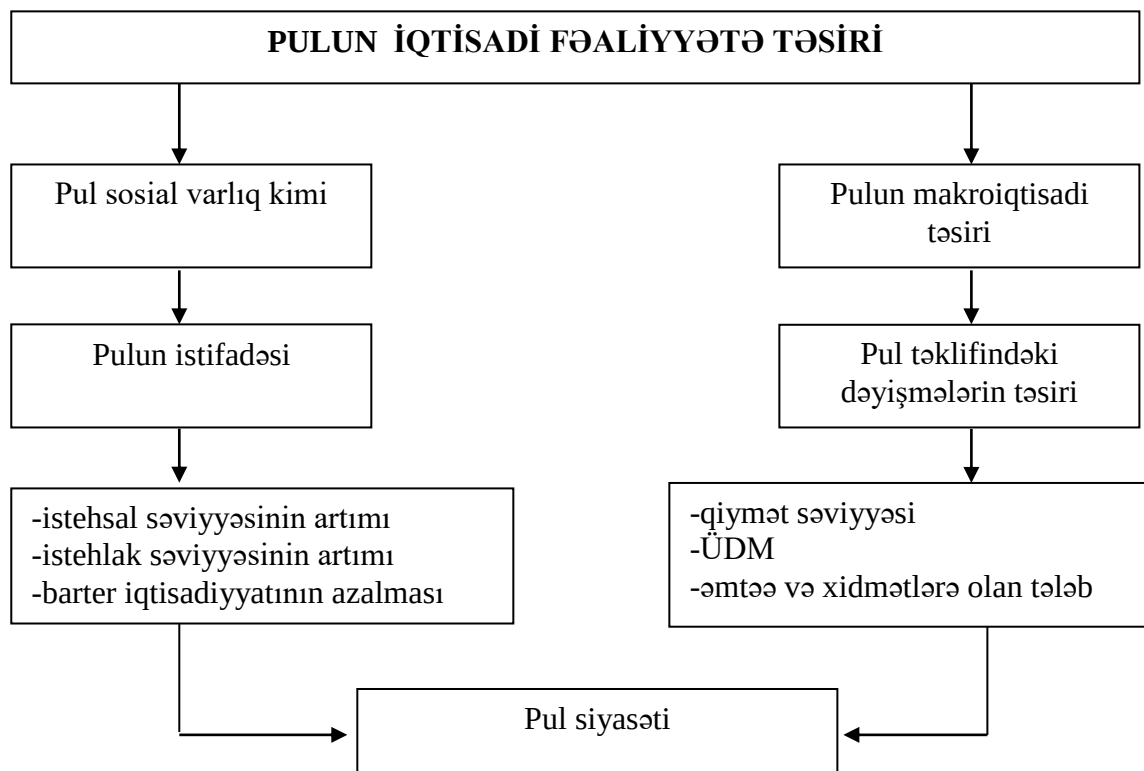
Pul-kredit siyasətinin ikinci səviyyəli iqtisadi metodlarına aiddir: bank likvidliyinin qorunması və kapital normativlərinin lazımi səviyyədə olması. Sadalanan bu metodlar məcmu tələbin aktivləşdirilməsi, yığım alətlərinin tətbiqi, pul axınının optimallaşdırılması və həmçinin iqtisadi artımın səmərəli maliyyələşdirilməsi mənbələrinin aşkar edilməsini nəzərdə tutur.

Mərkəzi Bank özünün pul siyasətinin əsas istiqamətlərinə aşağıda qeyd olunanları misal göstərir:

- cari ildə həyata keçirilən pul siyasətinin yekunlarını;
- qarşıdakı il üçün müəyyən etdiyi pul siyasətinin məqsəd və vəzifələrini;

Mərkəzi Bankdan asılı olan və asılı olmayan amilləri, onların həyata keçirilməsi yollarını.

Ölkədə pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsində mərkəzi mövqe tutan banklar ilk növbədə pulun iqtisadiyyata və iqtisadi fəallığa təsir dərəcələrini və istiqamətlərini uçota alırlar.

Sxem 2.2. Pulun iqtisadi fəaliyyətə təsiri.

2016-cı il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Mərkəzi Bankın bəyanatında göstərilir qeyd olunur ki, 2016-cı ildə manatın məzənnəsi başlıca olaraq valyuta bazarında tələb və təklif nisbətini müəyyən edən fundamental amillərin təsiri altında, “üzən məzənnə rejimi” çərçivəsində formalaşır.

Qeyd etməliyik ki, üzən məzənnə iqtisadiyyatın mənfi xarici təsirlərdən etibarlı qorunmasını, onun davamlılığını və uzunmüddətli dayanıqlığının gücləndirilməsini, iqtisadiyyatın və ixracın şaxələnməsinin sürətləndirilməsini, yerli istehsalın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin daha da artırılmasını təmin etməlidir.

Məzənnə rejiminin çevikliyinin artırılması valyuta ehtiyatlarının zəruri həcmdə qorunmasına imkan verən ən mühüm amildir. Eyni zamanda üzən məzənnə inflyasiyanın hədəflənməsi rejiminə keçidin başlıca şərtlərindən biridir. 2016-cı ildə iqtisadi subyektlərin üzən məzənnə rejiminə adaptasiyasının tamamlanması gözlənilir. Xarici iqtisadi təsirlər, neftin qiymətinin dəyişməsi, xarici ticarətdə tərəf-

daş ölkələrin, xüsusən, neft amilinin güclü təsir etdiyi ölkələrin milli valyutalarının dəyişməsi dinamikası valyuta bazarına və manatın məzənnəsinə təsir göstərən əsas amillər sırasındadır.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətin fiskal siyasəti, o cümlədən, investisiya siyasəti, xarici borcun idarə olunması, beynəlxalq hesablaşmalar mexanizminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri və digər institusional məsələlərin həlli valyuta balansına təsir edəcək mühüm amillərdir.

Göstərilənləri nəzərə alaraq cari il ərzində Mərkəzi Bank hökumətlə birgə sərəncamında olan mövcud imkanlardan istifadə etməklə valyuta bazarının balanslaşdırılmasını və onun əsasında kəskin məzənnə tərəddüdlərinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər həyata keçirir.

2017-ci ildə də Mərkəzi Bank “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”-nə uyğun olaraq üzən məzənnə rejiminə tam keçid istiqamətində tədbirləri davam etdirməkdədir.

Həmin tədbirlər toplusu Mərkəzi Bankın 2017-ci il üçün pul siyasətinin əsas istiqamətlərində öz əksini tapmışdır.

Ölkənin valyuta ehtiyatlarının qorunması üçün yeni məzənnə rejiminin tətbiqi zəruri hesab olunur. Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 2017-ci ildə manatın məzənnəsinə başlıca olaraq valyuta bazarında tələb amilləri və onların idarə olunması, o cümlədən, idxalın əvəzlənməsi proseslərinə üstünlük veriləcək. İxrac potensialının reallaşdırılması da öz növbəsində valyuta bazarında təklifin həcminə təsir göstərəcək.

Növbəti ildə Mərkəzi Bank tərəfindən üzən məzənnə rejiminə uyğun olaraq valyuta hərracları mexanizminin təkmilləşdirilməsini də diqqət mərkəzində saxlanması və həmçinin valyuta bazarında iştirakın yalnız məzənnənin kəskin dəyişkənliyinin məhdudlaşdırılması məqsədləri prioritet sayılacaq.

Qarşıya qoyulmuş monetar hədəflər çərçivəsində pul siyasəti alətlərindən istifadə etməklə Mərkəzi Bank bu alətlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində də tədbir-

ləri davam etdirəcək və onların tətbiqi prosesində faiz dərəcələrinin real səviyyəsi nəzərə alınacaq.

Likvidlik dərəcəsi nəzərə alınmaqla faiz dərəcələri “faiz dəhlizi” çərçivəsində müəyyənləşdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət veriləcək. Cari dövrdə zəruri hallarda faiz dərəcələrinin artırılması və pul kütləsinin sterilizasiyası əməliyyatlarının həcmnin artırılması üzrə əməliyyatlar nəzarət obyektinə olacaqdır.

Vəsaitlərin qısamüddətli cəlb olunması və yerləşdirilməsi alətlərindən ibarət olan çərçivə alətləri bankların qısamüddətli likvidliyinin idarə olunmasına xidmət edir. Vəsaitlərin cəlb olunması məqsədilə çərçivə əməliyyatlarının (1-7 günlük REPO) faiz dəhlizinin aşağı həddi ilə aparılması nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, vəsaitlərin yerləşdirilməsi məqsədilə əməliyyatların (1-7 günlük əks-REPO) faiz dəhlizinin yuxarı həddi ilə aparılacaq.

Açıq bazar əməliyyatları əvvəlki illərdə olduğu kimi vəsaitlərin cəlb olunması üçün nəzərdə tutulan açıq bazar əməliyyatları faiz dəhlizinin aşağı həddi ilə uçot dərəcəsi arasında tərəddüd edən faiz dərəcələri ilə aparılacaq. Belə əməliyyatlara hərracla vasitəsilə depozitlərin cəlb edilməsi, habelə Mərkəzi Bankın qısamüddətli notlarının emissiyası aiddir. Vəsaitlərin yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan, emissiya xarakterli açıq bazar əməliyyatları isə uçot dərəcəsi ilə faiz dəhlizinin yuxarı həddi arasında tərəddüd edən faiz dərəcələri ilə tənzimlənə bilər.

Məcburi ehtiyat normalarının Mərkəzi Bankın istifadə etdiyi pul siyasəti alətlərindən biri olaraq qalması labüddür. Mərkəzi Bank 2017-ci ildə də orta aylıq məcburi ehtiyat normaları rejimini tətbiq edəcək ki, bu da banklar tərəfindən likvidliyin çevik idarə olunmasına geniş imkanlar yaradacaq.

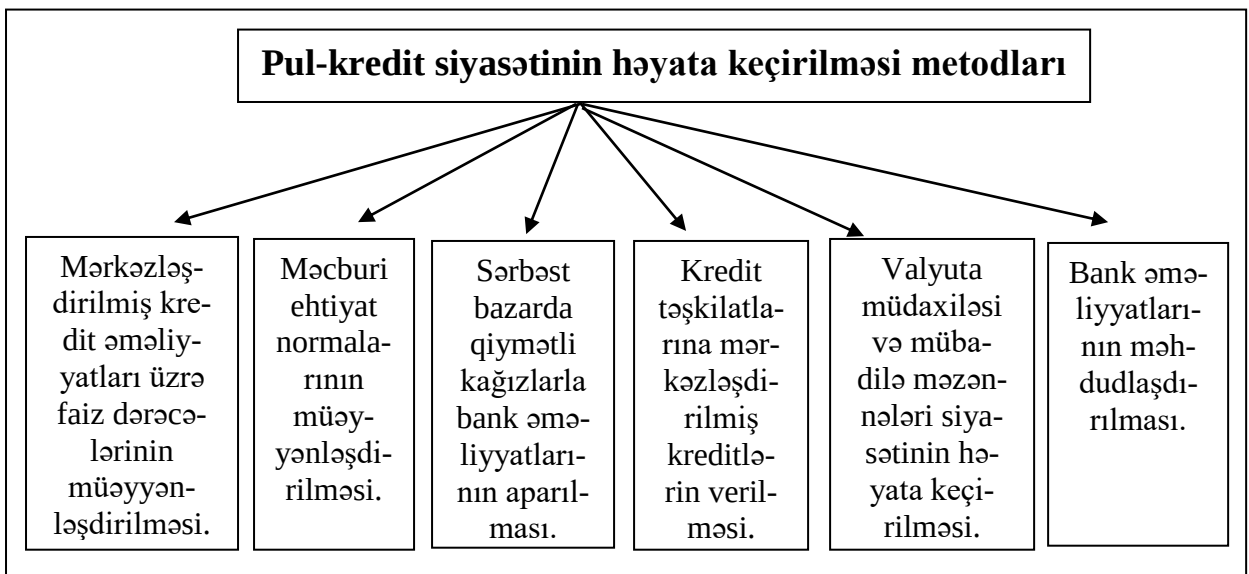
Pul bazarındakı vəziyyətə adekvat təsir göstərmək məqsədilə pul siyasəti alətlərinin effektiv tətbiqinə, monetar əməliyyatların optimal planlaşdırılmasına nail olmaq üçün Mərkəzi Bank aidiyyəti iqtisadi idarəetmə orqanları ilə birlikdə likvidliyin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması sisteminin formalaşması istiqamətində təsirli layihələr reallaşdırmalıdır.

Yuxarıda göstərilənlərin davamı kimi qeyd etmək olar ki, pul siyasətinin təkmilləşdirilməsi çərçivəsində banklararası pul bazarının fəaliyyətinin istiqamətində işlər ardıcıl olaraq etdirilməlidir. Bu işlər pul siyasətinin gücləndirilməsi, faiz dərəcələrinin faiz dəhlizi mexanizminə uyğunluğu mexanizmində faiz kanalının gücləndirilməsinə şərait yarada bilər.

Beləliklə, iqtisadi makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi bu ildə də respublikamızda pul siyasətinin başlıca məqsədi kimi öz aktuallığını qoruyacaqdır. Bu baxımdan “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”nə uyğun olaraq ölkədə üzən məzənnəyə keçidin təmin edilməsi üçün müvafiq tədbirlər görülməlidir.

Fiskal, monetar, struktur, sosial və maliyyə sabitliyi siyasətləri çərçivəsində makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması istiqamətində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi də əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Həmin tədbirlər nəticəsində tədiyyə balansının və valyuta bazarının tarazlaşdırılması, pul siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və son olaraq makroiqtisadi sabitliyin saxlanılması təmin oluna bilər.

Əvvəldə qeyd olunanları ümumiləşdirərək pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi metodlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Sxem 2.3. Pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi metodları.

Ötən əsrin sonlarından etibarən Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən ardıcıl pul-kredit siyasətində sistemli dəyişikliklər edilməyə başlandı. Həmin vaxta qədər aparılan pul-kredit siyasəti inflyasiyanın çoxrəqəmli miqyasının formalaşması ilə nəticələnirdi. Göstərilən dövrdən yeni pul-kredit siyasətinin reallaşdırılmasına faiz dərəcələri monetar siyasətdə və mövcud maliyyə resurslarının bölüşdürülməsində başlıca vasitələrdən biri olmuşdur.

2010-2016-cı illər üçün depozit üzrə orta faiz dərəcələri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 2.2.

Depozit üzrə orta faiz dərəcələri

Tarix	Orta faiz dərəcəsi	Hüquqi şəxslər	Fiziki şəxslər	9 aydan - 1 ilə qədər	1 ildən - 5 ilə qədər	5 ildən artıq
2010						
Manatla	11,72	6,65	12,98	12,19	12,88	12,60
2011						
Manatla	11,11	6,19	11,79	10,96	12,67	13,44
2012						
Manatla	10,26	5,60	10,76	10,36	11,13	12,39
2013						
Manatla	9,99	6,95	10,25	10,06	10,60	14,67
2014						
Manatla	9,42	5,74	9,81	9,70	9,97	12,98
2015 (yanvar)						
Manatla	8,33	5,80	9,33	8,56	8,08	12,04
2016 (yanvar)						
Manatla	6,36	3,79	10,18	5,33	8,41	9,47

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı.

Cədvəldən göründüyü kimi, depozit üzrə orta faiz dərəcələri 2010-cu ildə 11,72%, 2011-ci ildə 2010-cu il ilə müqayisədə 5,2% azalaraq, 11,11% təşkil etmişdir. Həmçinin, 2012-ci ildə 2011-ci ilə nisbətə 7,65% azalaraq 10,26%,

2013-cü ildə isə 2012-ci il ilə müqayisədə 2,63% azalaraq 9,99%, 2014-cü ildə 2013-cü ilə nisbətə 5,71% azalaraq 9,42% təşkil etmişdir. Eyni zamanda, 2015-ci ilin yanvar ayında 2014-cü il ilə müqayisədə 11,57% azalaraq 8,33%, 2016-cı ilin yanvar ayında isə 2015-ci ilin yanvar ayı ilə nisbətə 23,65% azalaraq 6,36% təşkil etmişdir.

2010-2016-cı illər üçün kredit üzrə orta faiz dərəcələri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 2.3.

Kredit üzrə orta faiz dərəcələri

Tarix	Orta faiz dərəcəsi	Hüquqi şəxslər	Fiziki şəxslər	9 aydan - 1 ilə qədər	1 ildən - 3 ilə qədər	3 ildən - 5 ilə qədər	5 ildən - 10 ilə qədər	10 ildən artıq
2010								
Manatla	15,92	14,14	20,54	22,23	16,31	11,61	12,74	8,43
2011								
Manatla	16,37	14,40	19,84	19,21	17,96	12,71	10,50	8,29
2012								
Manatla	16,27	14,53	19,06	19,15	17,92	12,62	11,93	7,92
2013								
Manatla	15,20	13,32	18,25	18,88	16,56	12,23	8,67	7,93
2014								
Manatla	14,13	11,52	17,65	17,82	15,45	12,37	9,10	8,38
2015 (yanvar)								
Manatla	13,76	9,92	17,54	17,05	17,41	11,53	7,84	7,52
2016 (yanvar)								
Manatla	12,18	8,36	16,07	15,60	16,47	11,65	6,72	7,72

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı.

Cədvəldən göründüyü kimi, kredit üzrə orta faiz dərəcələri 2010-cu ildə 15,92% təşkil etmişdir. Həmçinin, 2011-ci ildə 2010-cu il ilə müqayisədə 2,83% artaraq 16,37%, 2012-ci ildə 2011-ci ilə nisbətə 0,61% azalaraq 16,27% təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, 2013-cü ildə 2012-ci il ilə müqayisədə 6,58% azalaraq

15,20%, 2014-cü ildə 2013-cü il ilə müqayisədə 7,04% azalaraq 14,13% təşkil etmişdir. 2015-ci ilin yanvar ayında 2014-cü ilə nisbətə 2,62% azalaraq 13,76%, 2016-cı ilin yanvar ayında isə 2015-ci ilin yanvar ayı ilə müqayisədə 11,48% azalaraq 12,18% təşkil etmişdir.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2010-cu ildə depozit üzrə orta faiz dərəcələri 11,72%, kredit üzrə orta faiz dərəcələri 15,92% təşkil etmişdir. 2011-ci ildə depozit üzrə orta faiz dərəcələri 11,11%, kredit üzrə orta faiz dərəcələri 16,37%, 2012-ci ildə isə depozit üzrə orta faiz dərəcələri 10,26% təşkil etmişdir. Eyni zamanda, kredit üzrə orta faiz dərəcələri 16,27%, 2013-cü ildə depozit üzrə orta faiz dərəcələri 9,99%, kredit üzrə orta faiz dərəcələri 15,20%, 2014-cü ildə depozit üzrə orta faiz dərəcələri 9,42%, kredit üzrə orta faiz dərəcələri 14,13% təşkil etmişdir. Həmçinin, 2015-ci ilin yanvar ayında depozit üzrə orta faiz dərəcələri 8,33%, kredit üzrə orta faiz dərəcələri 13,76%, 2016-cı ilin yanvar ayında isə depozit üzrə orta faiz dərəcələri 6,36%, kredit üzrə orta faiz dərəcələri 12,18% təşkil etmişdir.

III FƏSİL. KREDİT BAZARINDA QIYMƏTƏMƏLƏGƏLMƏ MEXANİZMİNİN İSTİQAMƏTLƏRİ.

3.1. Kredit bazarında qiymət siyasətinin perspektiv istiqamətləri.

Müstəqillik qazandıqdan sonra respublikanın qarşıya qoyduğu əsas məsələ güclü və müstəqil iqtisadiyyat formalaşdırmaqdan, xalqın rifahını müntəzəm olaraq yüksəltməkdən ibarət olmuşdur. Beynəlxalq təcrübədə milli istehsalın stimullaşdırılması və daxili bazarın xarici rəqabətdən müdafiəsinin ən səmərəli metodları, ölkədə həyata keçirilən sistemli iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan qiymət və kredit siyasətlərinin düzgün koordinasiyasından ibarətdir. İnkişaf etmiş bank sistemi və təkmil pul-kredit siyasəti olmadan milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafını təmin etmək qeyri-mümkündür. Bu, ondan irəli gəlir ki, banklar respublika iqtisadiyyatının inkişafında başlıca həlqə kimi, digər banklar, dövlət müəssisələri, müxtəlif sosial birliklər və təşkilatlar, ayrı-ayrı vətəndaşlarla qarşılıqlı əlaqədədir. Bank fəaliyyətinin rolunun cəmiyyətdə dərk olunmaması bazar iqtisadiyyatının inkişafının ləngiməsinə səbəb olur.

Digər MDB ölkələrində olduğu kimi, respublikamızda da XX əsrin 90-cı illərindən etibarən, daxili bazarı qorumaq məqsədilə sərbəst qiymətlərə keçmək zərurəti meydana çıxmışdı. Xalq istehlakı mallarının, istehsal-texniki təyinatlı məhsulların, işlərin və xidmətlərin qiymət və tarifləri liberallaşdırıldı. Lakin, sosial-iqtisadi baxımdan əhəmiyyətli olan istehsal-texniki təyinatlı məhsulların, əsas istehlak mallarının və xidmətlərinin qiymətləri və tarifləri dövlət tərəfindən tənzimlənməyə başlandı. Bu, bazar iqtisadiyyatı yolunu seçmiş digər ölkələrdə olduğu kimi, sosial-iqtisadi zərurətdən yaranmışdı.

Bununla belə, keçid dövrünün ilk yekunları göstərdi ki, qiymət mexanizminin bölgü, maliyyə-kredit, investisiya siyasəti ilə əlaqəsi düzgün qurulmadığından, onun iqtisadi sabitləşdirici imkanlarından lazımi qədər istifadə olunmur. Beləliklə,

mənfəət, maya dəyəri, ticarət əlavələri, vergi və kredit dərəcələri və s. kimi qiymət ünsürlərinin mövqeyi və yeri düzgün müəyyən edilmir, onların dəyişmə tempi düzgün tənzimlənmir, əksinə, aparılan digər islahatların idarə olunmasında, makroiqtisadi tarazlığın tənzimlənməsində qiymətlərdən süni şəkildə istifadə edilirdi. İqtisadi islahatlar adı altında - qiymətləri və vergiləri yüksəltməklə büdcə kəsri doldurulur. Bu da öz növbəsində müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin çətinləşməsinə və vergidən yayınma hallarının artmasına səbəb olur.

Pul-kredit siyasəti ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətləri “Mərkəzi Bank haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun 28-ci maddəsi ilə tənzimlənir [4, səh. 25]:

- Mərkəzi Bank qarşıdakı il üçün dövlətin pul siyasətinin əsas istiqamətlərini oktyabr ayının 1-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edir və dekabr ayının 31-dək Kütləvi İnformasiya Vasitələrində ictimaiyyətə açıqlayır.

- pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətlərində - Azərbaycan Respublikasının makroiqtisadi və makromaliyyə vəziyyəti təhlil edilir, pul-kredit siyasətinin və bank sisteminin inkişafının əsas istiqamətləri əks etdirilir. Pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətlərində inflyasiya səviyyəsinin azaldılması və manatın xarici dövrəli valyutalara nisbətən məzənnəsinin möhkəmləndirilməsi kimi əsas vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- qarşıdakı il üçün pul-kredit siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin, bunlara nail olmaq yollarının müəyyənləşdirilməsi;

- inflyasiyanın proqnozlaşdırılan səviyyəsinə nail olmaq üçün pul kütləsi həcmi və strukturunun tənzimlənməsi;

- daxili aktivlərin və ehtiyat pulun maksimum, xarici ehtiyatların minimum səviyyəsinin təmin olunması tədbirləri;

- ölkənin tədiyyə qabiliyyətinin sabitliyi və valyuta bazarının tənzimlənməsi üçün valyuta ehtiyatlarının zəruri səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi;

- həyata keçirilən pul-kredit siyasətinə uyğun olaraq bank işinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri.

2008-ci ildə ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafı, qlobal iqtisadi sistemə sürətli integrasiya, qəbul edilmiş sosial-iqtisadi proqramların uğurlu icrası və s. bu kimi proseslər bank-maliyyə sektorunda aparılan islahatların daha da sürətləndirilməsini, məzənnə və pul-kredit siyasətinin adekvatlığının yüksəldilməsini zəruri etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən ölkəmizdə iqtisadi tərəqqinin təminatına, makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə, inflyasiyanın məqbul səviyyədə saxlanılmasına və işsizliyin azaldılmasına yönəlmiş pul-kredit siyasəti həyata keçirilmişdir. Inflyasiyanın idarə olunması - ölkənin pul-kredit siyasətinin əsasını təşkil edir. Bu isə, ölkədə iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətlənməsinə, sosial-iqtisadi vəziyyətin daha da yaxşılaşmasına, yerli istehsalçıların mənafeələrinin qorunmasına imkan verir. 2008-ci ildə inflyasiya 8,3% təşkil etmişdir ki, bunun da 77,2%-i monetar, 22,8%-i isə qeyri-monetar faktorların payına düşmüşdür. Müqayisə üçün, 2005-ci ildə inflyasiyanın 36,5%-i monetar, 63,5%-i isə qeyri-monetar faktorların payına düşmüşdür. Monetar faktorların payının artması pula olan fiskal tələbin əhəmiyyətli dərəcədə artması nəticəsində baş vermişdir.

Mərkəzi Bank ölkənin pul-kredit sisteminin fəaliyyətini tənzimləyərkən aşağıdakı alətlərdən istifadə edir:

- yenidən maliyyələşdirmə əməliyyatları;
- lombard və overnayt kreditləşməsi;
- mərkəzləşdirilmiş kreditlərin verilməsi;
- açıq bazar əməliyyatları;
- məcburi ehtiyat normalarının səviyyəsinə nəzarət.

Açıq bazar əməliyyatları digər alətlərlə müqayisədə 2008-ci ildə prioritet olmuşdur. Pul kütləsinin inflyasion potensiala malik olan hissəsini sterilizə etmək üçün Mərkəzi Bank özünün qısamüddətli notlarından istifadəni davam etdirmişdir. Bu dövrdə Mərkəzi Bank tərəfindən notların yerləşdirilməsi üzrə 53 auksion keçirilmişdir. Yerləşdirilmiş notların həcmi 830,3 mln. manat, emissiyanın ümumi

həcmi isə 1097,9 mln. manat təşkil etmişdir. Mərkəzi Bankın qısamüddətli notları üzrə ölçülmüş orta gəlirliliyi artaraq, keçirilmiş ilk auksiondakı 11,29%-dən sonuncu auksiondakı 14,17%-dək yüksəlmişdir. Hesabat dövrünün sonunda notlar üzrə təkrar bazarın həcmi 126,2 mln. manat, dövriyyədə olan notların həcmi isə 112,6 mln. manat təşkil etmişdir.

Bankların qısamüddətli likvidliyini tənzimləmək məqsədilə il ərzində aparılmış REPO əməliyyatlarının həcmi 50,2 mln. manat məbləğində olmuşdur. Uyğun olaraq, bir günlük REPO əməliyyatları üzrə orta faiz dərəcəsi 4%, üç günlük REPO əməliyyatları üzrə 7%, yeddi günlük REPO əməliyyatları üzrə isə 8% təşkil etmişdir.

Hesabat dövründə əks-REPO əməliyyatları üzrə orta faiz dərəcəsi 13% - 16% səviyyəsində olmaqla, bu əməliyyatların bir günlük həcmi 42,5 mln. manat təşkil etmişdir.

2008-ci ildə uçot dərəcəsi 8%-ə endirilmişdir. Uçot dərəcəsinin kifayət qədər təsirli olmamasına baxmayaraq, onun dəyişdirilməsi inflyasiya gözləmələrinin az da olsun azalmasına imkan vermişdir. Əsasən xarici faktorların təsiri nəticəsində pul kütləsi əhəmiyyətli dərəcədə çoxalmışdır. Belə şəraitdə Mərkəzi Bank yenidən maliyyələşdirmə əməliyyatlarını proqramda nəzərdə tutulandan az həcmdə həyata keçirmişdir. Mərkəzi Bank effektiv və adekvat pul siyasətini həyata keçirmək üçün yeni kreditləşdirmə alətlərinin tətbiqinin genişləndirilməsini davam etdirmişdir. Belə alətlərə lombard və overnayt kreditləşməsi mexanizmlərini misal göstərmək olar. Bu dövr ərzində 1,7 mln. manat məbləğində lombard krediti verilmişdir.

2003-cü ildən etibarən müddəti bir ildən artıq olan depozitlər üzrə məcburi ehtiyatlar 0% səviyyəsində müəyyən edilirdi. Burada əsas məqsəd - iqtisadiyyata uzunmüddətli kredit qoyuluşlarının maliyyə mənbələrini genişləndirməkdən ibarət idi. Son illərin təhlilləri - bu qaydanın tətbiqinin uzunmüddətli kreditlərin müəyyən qədər artmasına təkan verdiyini göstərir. Son vaxtlar uzunmüddətli kredit qoyuluşlarının artım tempi digər alternativ maliyyə mənbələrinin genişlənməsi, yığıma meyllilik əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsi nəticəsində azalmağa başla-

mışdır. Həmçinin, iqtisadi artımın əhəmiyyətli dərəcədə sürətlənməsi, neftdən əldə olunan gəlirlərin sıçrayışlı artımı və bu gəlirlərdən geniş istifadə olunması nəticəsində iqtisadiyyatda uzunmüddətli maliyyə mənbələri daha da genişlənəcəkdir. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, Mərkəzi Bank məcburi ehtiyat normalarına dair qərar qəbul etmişdir. Həmin qərar özünü tamamilə doğrultmuşdur.

Pul-kredit siyasətinin əsas alətlərindən biri də - valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsidir. Mərkəzi Bank valyuta bazarında tələb və təklifi tənzimləməklə manatın məzənnəsinə təsir etmişdir. Mərkəzi Bank 2008-ci ildə də üzən-tənzimlənən valyuta kursunun tətbiqini davam etdirmişdir. Ölkənin müxtəlif xammalların qiymətlərinin kəskin artıb-azalmasından vəxarici bazarlardakı iqtisadi böhranlardan yarana biləcək neqativ təsirlərdən güclü sığortalanması üçün üzən-tənzimlənən valyuta kursu tətbiq edilir. Bu valyuta kursu mexanizmi Mərkəzi Bank üçün ölkə iqtisadiyyatını pulla təmin etməklə yanaşı, əhəmiyyətli maliyyə kanalı rolunu oynayır. Bu baxımdan, valyuta kursu siyasətinin əsas vəzifəsi - ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatlarının tələb olunan səviyyədə saxlanılması, manatın məzənnəsinin kəskin artıb-azalmasının qarşısının alınmasından ibarətdir. 2008-ci il ərzində Mərkəzi Bankın valyuta bazarına alış yönü müdaxiləsi 1002,2 mln. dollar təşkil etmiş, bununla da, manatın məzənnəsinin kəskin möhkəmlənməsinin qarşısı alınmışdır. İl ərzində iqtisadi artımın daha da sürətlənməsi fonunda pul tələbinin artımı davam etmişdir. 2008-ci ilin yekunlarına əsasən, ilin əvvəli ilə müqayisədə ilin sonunda manatla pul bazası 2,3 dəfə artaraq, 1599,5 mln. manat təşkil etmişdir.

2010-2016-cı illər üzrə manatla pul bazasının həcmi aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 3.1.

Pul bazası (dövrün sonuna) mln. manat

İl, ay	Pul bazası	Pul bazası, manatla	Dövriyyədə olan nağd pullar	Müxbir hesablar	Məcburi ehtiyatlar	Dövriyyədə olan nağd pul kütləsinin pul bazasına nisbəti, %
2010	6520,9	6397,1	5793,2	725,5	20,9	88,8
2011	8489,4	8275,3	7658,5	826,4	100,8	90,2

2012	10660,3	10515,0	9777,5	868,6	128,0	91,7
2013	11793,1	11642,0	11033,3	749,2	157,0	93,6
2014	11866,9	11541,9	10845,9	1013,1	228,0	91,4
2015	7560,7	6901,8	5416,8	2137,2	47,4	71,6
2016	9232,8	7860,5	6960,8	2258,7	147,7	75,4

Mənbə: *Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı.*

Cədvəldən göründüyü kimi, pul bazası 2010-cu il üçün 6397,1 mln. manat təşkil etmişdir. 2011-ci il üçün 2010-cu ilə nisbətdə 29,36% artaraq 8275,3 mln. manat, 2012-ci il üçün 2011-ci il ilə müqayisədə 27,06% artaraq 10515,0 mln. manat təşkil etmişdir. Həmçinin, 2013-cü ildə 2012-ci ilə nisbətdə 10,72% artaraq 11642,0 mln. manat, 2014-cü ildə 2013-cü il ilə müqayisədə 0,86% azalaraq 11541,9 mln. manat təşkil etmişdir. Eyni zamanda, 2015-ci il üçün 2014-cü ilə nisbətdə 40,2% azalaraq 6901,8 mln. manat, 2016-cı il üçün isə 2015-ci il ilə müqayisədə 13,89% artaraq 7860,5 mln. manat təşkil etmişdir.

“Mərkəzi Bank haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun 29-cu maddəsinə əsasən, pul-kredit siyasətinin əsas alətlərindən biri də - depozit əməliyyatlarıdır [4, səh. 30].

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının göstəricilərinə əsasən, kredit təşkilatlarında yerləşdirilmiş depozit və əmanətlər 2010-cu ildə 7725,8 mln. manat, 2011-ci ildə 2010-cu il ilə müqayisədə 22,27% artaraq 9446,9 mln. manat, 2012-ci ildə 2011-ci il ilə müqayisədə 13,25% artaraq 10699,3 mln. manat, 2013-cü ildə 2012-ci il ilə müqayisədə 16,6% artaraq 12475,7 mln. manat, 2014-cü ildə 2013-cü il ilə müqayisədə 29,47% artaraq 16153,4 mln. manat, 2015-ci ildə 2014-cü il ilə müqayisədə 45,25% artaraq 23463,1 mln. manat, 2016-cı ildə isə 2015-ci il ilə müqayisədə 5,85% azalaraq 22091,0 mln. manat təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin göstəricilərinə əsasən, 2010-cu ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 11403,0 mln. manat, büdcə xərcləri 11765,9 mln. manat təşkil etmişdir. 2011-ci ildə 2010-cu ilə nisbətdə dövlət

büdcəsinin gəlirləri 37,68% artaraq 15700,7 mln. manat, büdcə xərcləri 30,86% artaraq 15397,5 mln. manat, 2012-ci ildə 2011-ci il ilə müqayisədə dövlət büdcəsinin gəlirləri 10,06% artaraq 17281,5 mln. manat, büdcə xərcləri 13,11% artaraq 17416,5 mln. manat təşkil etmişdir. Həmçinin, 2013-cü ildə 2012-ci ilə nisbətdə dövlət büdcəsinin gəlirləri 12,81% artaraq 19496,3 mln. manat, büdcə xərcləri 9,91% artaraq 19143,5 mln. manat, 2014-cü ildə 2013-cü il ilə müqayisədə dövlət büdcəsinin gəlirləri 5,63% azalaraq 18400,6 mln. manat, büdcə xərcləri 2,27% azalaraq 18709,0 mln. manat təşkil etmişdir. 2015-ci ildə 2014-cü ilə nisbətdə dövlət büdcəsinin gəlirləri 4,91% azalaraq 17498,0 mln. manat, büdcə xərcləri 4,95% azalaraq 17784,5 mln. manat, 2016-cı ildə isə 2015-ci il ilə müqayisədə dövlət büdcəsinin gəlirləri 0,006% artaraq 17499,1 mln. manat, büdcə xərcləri 0,23% azalaraq 17743,6 mln. manat təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin göstəricilərinə əsasən, ölkə üzrə muzzla işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqısı 2010-cu ildə 331,5 manat təşkil etmişdir. 2011-ci ildə 2010-cu ilə nisbətdə 9,86% artaraq 364,2 manat, 2012-ci ildə 2011-ci il ilə müqayisədə 9,39% artaraq 398,4 manat, 2013-cü ildə 2012-ci ilə nisbətdə isə 6,7% artaraq 425,1 manat təşkil etmişdir. Eyni zamanda, 2014-cü ildə 2013-cü ilə nisbətdə 4,56% artaraq 444,5 manat, 2015-ci ildə isə 2014-cü il ilə müqayisədə 5,03% artaraq 466,9 manat təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin göstəricilərinə əsasən, iqtisadiyyata yönəldilən daxili investisiyalar 2010-cu ildə 7499,2 mln. manat təşkil etmişdir. 2011-ci ildə 2010-cu ilə nisbətdə 36% artaraq 10199,0 mln. manat, 2012-ci ildə 2011-ci il ilə müqayisədə 19,11% artaraq 12148,4 mln. manat təşkil etmişdir. Həmçinin, 2013-cü ildə 2012-ci il ilə müqayisədə 8,48% artaraq 13178,9 mln. manat, 2014-cü ildə 2013-cü il ilə müqayisədə 3,53% azalaraq 12715,0 mln. manat təşkil etmişdir. Eyni zamanda, 2015-ci ildə 2014-cü il ilə müqayisədə 28,76% azalaraq 9058,5 mln. manat, 2016-cı ildə isə 2015-ci il ilə müqayisədə 26,57% azalaraq 6652,4 mln. manat təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının göstəricilərinə əsasən, Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) həcmi 2010-cu ildə 42465,0 mln. manat, 2011-ci ildə 2010-cu il ilə müqayisədə 22,64% artaraq 52082,0 mln. manat, 2012-ci ildə 2011-ci il ilə müqayisədə 5,11% artaraq 54743,7 mln. manat təşkil etmişdir. Həmçinin, 2013-cü ildə 2012-ci ilə nisbətə 6,28% artaraq 58182,0 mln. manat, 2014-cü ildə 2013-cü il ilə müqayisədə 1,43% artaraq 59014,1 mln. manat, 2015-ci ildə 2014-cü ilə nisbətə 7,86% azalaraq 54380,0 mln. manat, 2016-cı ildə isə 2015-ci il ilə müqayisədə 11,05% artaraq 60393,6 mln. manat təşkil etmişdir. Ümumi Daxili Məhsulda (ÜDM) iqtisadiyyatın qeyri-neft bölməsinin payı 2010-cu ildə 19179,0 mln. manat təşkil etmişdir. 2011-ci ildə 2010-cu ilə nisbətə 20,94% artaraq 23196,1 mln. manat, 2012-ci ildə 2011-ci ilə müqayisədə 15,81% artaraq 26864,4 mln. manat, 2013-cü ildə 2012-ci ilə nisbətə 13,62% artaraq 30525,9 mln. manat, 2014-cü ildə 2013-cü il ilə müqayisədə 8,74% artaraq 33195,9 mln. manat təşkil etmişdir. 2015-ci ildə 2014-cü il ilə müqayisədə 2,84% artaraq 34138,8 mln. manat, 2016-cı ildə isə 2015-ci il ilə müqayisədə 5,9% artaraq 36153,5 mln. manat təşkil etmişdir. Ümumi Daxili Məhsulda (ÜDM) iqtisadiyyatın neft bölməsinin payı 2010-cu ildə 20409,5 mln. manat, 2011-ci ildə 2010-cu il ilə müqayisədə 26,55% artaraq 25829,9 mln. manat, 2012-ci ildə 2011-ci il ilə müqayisədə 5,2% azalaraq 24487,3 mln. manat, 2013-cü ildə 2012-ci il ilə müqayisədə 2,9% azalaraq 23778,1 mln. manat təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, 2014-cü ildə 2013-cü il ilə müqayisədə 9,98% azalaraq 21405,2 mln. manat, 2015-ci ildə 2014-cü il ilə müqayisədə 28,14% azalaraq 15382,2 mln. manat, 2016-cı ildə isə 2015-ci il ilə müqayisədə 27,73% artaraq 19648,9 mln. manat təşkil etmişdir.

Ölkədə inflyasiyanın artmaması üçün səmərəli pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi vacibdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 may 2005-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında antiinflyasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında” Fərmanından irəli gələn vəzifələrin reallaşdırılması uğurlu pul siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayacaqdır [5, səh. 23]. Belə ki, ölkə

iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun payının əhəmiyyətli dərəcədə çoxalması, neft gəlirlərinin artması ilə ölkədən kapitalın çıxarılması rejiminin mərhələlərlə sərbəstləşdirilməsi, maliyyə-fiskal intizamının gücləndirilməsi, maliyyə-kapital bazarlarının inkişaf sürətli, əmtəə bazarlarında rəqabət şəraitinin yaxşılaşması və s. makroiqtisadi sabitliyin qorunub-saxlanılmasında mühüm rol oynayacaqdır. Pul kütləsinin artım tempini normada saxlamaq üçün Mərkəzi Bank özünün əsas sterilizasiya alətinin - notların həcmnin artırılmasını təmin edəcəkdir. Dövlət qiymətli kağızlar bazarının genişlənməsi də Mərkəzi Bankın sterilizə siyasətinin makroiqtisadi səmərəsinin artırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

3.2. Milli iqtisadiyyatın inkişafında kredit və qiymət sistemlərindən qarşılıqlı istifadənin təkmilləşdirilməsi.

SSRİ-nin dağılmasından sonra Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də - milli təsərrüfatın idarə edilməsi oldu. Keçid dövrü ölkələrində iqtisadiyyatın inkişafı iqtisadiyyatın tənzimlənməsi metodlarından birbaşa asılıdır. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində iqtisadiyyatın inkişafına əsasən, pul-kredit siyasətinin köməyi ilə nail olunur. Çünki, inflyasiya - keçid dövrü ölkələrinin ən aktual problemidir. Pul-kredit siyasəti inflyasiyanın tənzimlənməsinin ideal metodlarındanıdır. Belə demək olar ki, pul-kredit siyasətinin keçirilməsi ölkənin iqtisadi böhrandan çıxmasına kömək edir. İnkişaf Etmiş Ölkələrdə (İEO) pul-kredit siyasəti daha aktiv şəkildə tətbiq olunur. Bu siyasət - iqtisadiyyatın idarə edilməsi üçün istifadə olunan ilk metodlardan biridir.

Pul-kredit siyasəti iqtisadi siyasətin yeganə aləti deyil, lakin, bazar iqtisadiyyatında bu siyasətin fəaliyyəti çox böyük məsuliyyət daşıyır. Pul-kredit siyasəti dedikdə, istehsal prosesləri və konyunkturanın idarə edilməsi məqsədilə monetar hakimiyyət tərəfindən pul-kredit sferasında yürüdülmən siyasət başa düşülür.

Bazar iqtisadiyyatına doğru irəliləyən hər bir ölkə kimi Azərbaycanda da pul-kredit siyasətini səmərəli həyata keçirmək prioritet məsələlərdən biridir. Bu siyasəti Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı həyata keçirir. Ölkədə pul-kredit siyasəti “Mərkəzi Bank haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu ilə tənzimlənir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2004-cü il dekabr ayının 10-da imzalanmışdır.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra qiymət və kredit siyasəti ilə bağlı bir sıra qanunlar qəbul etmişdir. Bu qanun və qərarların nəzarətini və icrasını Mərkəzi Bank həyata keçirir.

Bank nəzarəti və kredit təşkilatlarının lisenziyalaşdırılması qaydalarına görə Mərkəzi Bank - kredit təşkilatlarına bank əməliyyatlarının aparılması üçün lisenziyalar verməkdə, onları geri almaqda müstəsna hüquqlara malikdir. Lisenziyalar - bank əməliyyatlarının aparılması üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada verilir. Mərkəzi Bank - kredit təşkilatlarına verilmiş lisenziyaların qeydiyyatını aparır, kredit təşkilatlarının qiymətli kağızlar emissiyasını qeydə alır, Mərkəzi Bankın normativ aktlarına və göstərişlərinə kredit təşkilatları tərəfindən riayət olunmasına nəzarət edir. Mərkəzi Bank bank əməliyyatlarının və mühasibat uçotunun aparılması, statistik hesabatların tərtib və təqdim olunmasının kredit təşkilatları üçün məcburi qaydalarını müəyyənləşdirir.

Kredit təşkilatları ilə münasibətlərdə Mərkəzi Bank aşağıdakı səlahiyyətləri həyata keçirir:

- bank işi üzrə müvafiq normativ aktları qəbul etmək;
- kredit təşkilatları üçün məcburi normativləri müəyyənləşdirmək;
- kredit təşkilatlarının icra orqanlarının baş mühasibləri və rəhbərlərinə aid peşəkarlıq tələblərini müəyyənləşdirmək;
- kredit təşkilatlarında ildə bir dəfə, zərurət olduqda əlavə yoxlama və təftiş aparmaq;
- kredit təşkilatlarının fəaliyyəti ilə əlaqədar zəruri sənədləri almaq və həmin sənədlər üzrə izahat tələb etmək.

1. Vergilərin ödənilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Dövlət Vergi Müfəttişliyi tərəfindən aparılan yoxlamalar istisna olmaqla, kredit təşkilatlarının fəaliyyətini yalnız Mərkəzi Bankın təftiş orqanı və ya onun müvəkkil etdiyi auditorlar yoxlaya bilər. Yoxlama zamanı aşkar olunmuş qanun pozuntuları barədə yoxlama materialları zəruri hallarda qanuni tədbirlərin görülməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğuna və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına göndərilir.

Mərkəzi Bankın məlumatlarına görə bu qurum lisenziyası olmadan bank əməliyyatları ilə məşğul olan şəxslər barəsində müvafiq dövlət orqanı qarşısında məsələ qaldıra bilər. Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının sabitliyini təmin etmək üçün aşağıdakı məcburi normativləri müəyyənləşdirir:

- nizamnamə kapitalının minimum miqdarı;
- nizamnamə kapitalının pulla ödənilməyən hissəsinin maksimum miqdarı;
- kredit təşkilatının öz vəsaitinin miqdarı ilə onun risk üzrə tarazlanmış aktivlərinin məbləği arasında son nisbət;
- kredit təşkilatının likvidlik göstəriciləri;
- bir borcalan və ya bir-birilə əlaqədar borcalanlar qrupu üçün riskin maksimum miqdarı;
- iri kredit risklərinin maksimum miqdarı;
- əhalidən cəlb edilmiş əmanətlərin kredit idarəsinin öz vəsaitinə olan nisbətinin maksimum miqdarı;
- riskin bir kreditor üçün maksimum miqdarı;
- aktivlərin təsnifatından asılı olaraq xərclərə aid edilməklə yaradılan xüsusi ehtiyat fondlarının minimum miqdarı;
- digər hüquqi şəxslərin paylarının (səhmlərin) əldə olunması üçün öz vəsaitindən istifadə normativləri;
- kredit təşkilatının öz payçılarna (səhmdarlara) verdiyi təminatların, kreditlərin maksimum miqdarı;
- valyuta və ya başqa maliyyə risklərinin maksimum miqdarı.

2. Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının fəaliyyətini tənzimləyən zaman, lazım gəldikdə yuxarıdakı məcburi normativlərin bir qismini və ya hamısını tətbiq edə bilər. Bu normativlərin hesablanması ümumi qayda və metodunu Mərkəzi Bank müəyyənləşdirir. Mərkəzi Bank mövcud kredit təşkilatları üçün nizamnamə kapitalının minimum miqdarının dəyişdirilməsi haqqında azı altı ay qalmış rəsmi məlumat verir.

Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının növləri üzrə fərqli normaları və onların hesablanması metodlarını müəyyənləşdirə bilər. Mərkəzi Bank normativlərin və onların hesablanması metodlarının dəyişdiriləcəyi barədə onun tətbiqinə azı bir ay qalmış rəsmi məlumat verir. Məcburi normativlərin tətbiqi kredit təşkilatının rəsmi məlumatın verildiyi gündən əvvəlki əməliyyatlarına şamil edilmir.

Mərkəzi Bank kredit təşkilatı tərəfindən bank qanunvericiliyinin, Mərkəzi Bankın normativ akt və göstərişlərinin pozulduğunu aşkar edərsə, bu pozuntuların müəyyən müddət ərzində aradan qaldırılması üçün həmin kredit təşkilatlarına məcburi göstərişlər verir. Mərkəzi Bank bu hallarda kredit təşkilatlarına sanksiyalar tətbiq edə bilər:

- kredit təşkilatı məcburi normativlərə və aşkar edilmiş pozuntuların aradan qaldırılması barədə Mərkəzi Bankın göstərişlərinə əməl etmədikdə;

- hesabat təqdim etmədikdə;

- yalnız məlumat təqdim etdikdə;

- kreditorların və əmanətçilərin mənafeləri üçün təhlükəli vəziyyət yaratdıqda.

Həmin sanksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- kredit təşkilatını onun ödənilmiş nizamnamə kapitalının 1%-i həcmində cərimələmək;

- maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması üçün kredit təşkilatından tədbirlərin görülməsini tələb etmək;

- kredit təşkilatının məcburi normalarını müəyyən müddətə dəyişdirmək;

- kredit təşkilatı tərəfindən verilən lisenziyada nəzərdə tutulmuş bəzi bank əməliyyatlarının aparılmasını qadağan etmək;

- filiallar açılmasını qadağan etmək;
- kredit təşkilatları rəhbərlərinin dəyişdirilməsini tələb etmək;
- kredit təşkilatlarının maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması məqsədilə konservasiya tədbirlərini həyata keçirmək;
- bank əməliyyatlarının aparılması üçün verilmiş lisenziyanı geri almaq.

Birinci tədbir nəticə vermədikdə, bu maddənin ikinci hissəsində nəzərdə tutulmuş sanksiyalar ardıcılıqla tətbiq olunur.

Mübahisələrin həllinə yönələn nəzarət və lisenziyalasdırma funksiyalarının icrası qaydasında Mərkəzi Bankın qəbul etdiyi qərarlar haqqında payçılar (səhmdarlar) və kredit təşkilatları aidiyyatı üzrə məhkəməyə müraciət edə bilərlər.

Mərkəzi Bank kredit təşkilatları ilə qarşılıqlı fəaliyyət məqsədilə aşağıdakıları həyata keçirə bilər:

- kredit təşkilatlarının, onların assosiasiya və ittifaqlarının nümayəndələrini cəlb edərək bank işinin ən vacib məsələləri haqqında məsləhətləşmələr apara;
- əməli təkliflərin öyrənilməsinə məqsədilə ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərən işçi qrupları, şuralar yarada bilər.

Mərkəzi Bank Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarına nəzarət etmək məqsədilə xarici bank nəzarəti orqanları ilə əməkdaşlıq edir. Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının, kredit təşkilatları isə Mərkəzi Bankın öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşıyır. Mərkəzi Bank öz üzərinə müstəsna hallarda belə öhdəliklər götürə bilər. Mərkəzi Bank - kredit təşkilatları üçün sonuncu instansiya kreditordur.

Azərbaycan qiymət-kredit siyasətini həyata keçirərkən bir sıra beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə də əməkdaşlıq edir.

Azərbaycan 1999-cu ilin dekabrında Asiya İnkişaf Bankına qoşulmuşdur. 2002-ci ilin əvvəlində Asiya İnkişaf Bankının Bakıda Əlaqələndirmə Ofisi təsis edilmişdir. Yoxsul insanlara, xüsusən də, məcburi köçkünlərə yardım göstərmək zərurətinin olduğu şəraitdə Asiya İnkişaf Bankının Azərbaycandakı əsas fəaliyyəti- sosial sektorun inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Bu vəzifə Asiya İnkişaf

Bankının “aralıq əməliyyat strategiyası”nın əsasında durur və onun əsas məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

- insanların inkişafına dəstək vermək;
- idarəçiliyin yaxşılaşdırılması və institusional bazanın möhkəmləndirilməsi;
- dayanıqlı inkişafı dəstəkləmək yolu ilə Azərbaycanda yoxsulluğu aradan qaldırmaq və yaşayış standartlarını yüksəltmək.

Asiya İnkişaf Bankının Azərbaycana yardım strategiyası ikili xarakter daşıyır:

- kəskin ehtiyac içində yaşayan insanlar üçün mühüm ictimai xidmətlərin və ehtiyacların təmin edilməsində və onun təkmilləşdirilməsində Hökumətə köməklik etmək;

- yeni iş yerlərinin yaradılması və rəqabətə əsaslanan özəl investisiyaların həyata keçirilməsi məqsədilə zəruri mühitin yaradılmasına kömək etmək.

Azərbaycan 1997-ci ildə Qara Dəniz Ticarət və İnkişaf Bankının (QDTİB) üzvü olmuşdur. Bu günə kimi onun Azərbaycandakı fəaliyyəti - Azərbaycan Beynəlxalq Bankı ilə bağlı ticarət xarakterli maliyyələşdirmədən, Azərbaycan Mikro Maliyyə Bankına Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilə yanaşı olaraq səhm kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsindən ibarət olmuşdur. QDTİB-nin Azərbaycandakı fəaliyyətinin əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- üzv ölkələr arasında əməkdaşlığı (regionlararası layihələr) artırmaq;
- qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək;
- ölkə üçün böyük təsirləri ola biləcək layihələri (məsələn, sənaye, enerji, aqrobiznes, qida istehsalı sahələrində) inkişaf etdirmək.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası Azərbaycanda əsas diqqəti bu işlərin həyata keçirilməsinə yönəltmişdir:

- yerli və xarici rəqabətin gücləndirilməsinə;
- qeyri-bank sektorunda müştərək müəssisələrin yaradılmasına;
- maliyyə sektorunu dəstəkləmək məqsədilə yerli özəl banklara texniki yardım göstərilməsinə;

- kənd təsərrüfatına və sənaye sektorlarına investisiya qoyuluşlarının dəstəklənməsinə;

- kiçik və orta sahibkarlığın gücləndirilməsinə;

- qeyri-neft sektoruna birbaşa xarici investisiyaların yönəldilməsinə,

- neft-qaz sektorunda investisiyaların dəstəklənməsinə.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası doqquz layihəni maliyyələşdirmişdir. Son illərdə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilə birlikdə Mikro Maliyyə Bankının maliyyələşdirilməsi üçün lazımi maliyyə vəsaitləri təsdiq edilmişdir. Bu vəsaitlərin ümumi dəyəri 134,6 mln. dollar təşkil edir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) Direktorlar Şurası 2001-ci il iyulun 2-də Yoxsulluğun Aradan Qaldırılması və İnkişaf Proqramı çərçivəsində 80,45 mln. SDR (Xüsusi Borcalma Hüquqları) məbləğində (kvotanın 50%-i) üç illik razılaşmanı təsdiq etmişdir. 2003-cü ilin dekabrına qədər bu razılaşma çərçivəsində dörd ödəniş həyata keçirilmişdir. Proqramın üç əsas vəzifəsi vardır:

- makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi;

- idarəetmənin təkmilləşdirilməsi;

- iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafı.

Hökumət bu günə qədər həmin proqramın həyata keçirilməsini təmin etmişdir. Proqramın nəticəsi olaraq, Hökumət “Yoxsulluğun Aradan Qaldırılması Strategiyası”nı yekunlaşdırmış, gömrük, idarəetmə, maliyyə və enerji sektoru, vergilərin idarə olunması, Dövlət Neft Fondunun idarə olunması, büdcə və ticarət siyasəti sahələrində islahatlar həyata keçirmişdir. 2004-cü ilin noyabrında Azərbaycan VIII Maddənin II, III və IV tələblərini qəbul edərək, öz üzərinə öhdəlik götürmüşdür - cari beynəlxalq əməliyyatlar üçün ödənişlərin və pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi zamanı məhdudiyyətsiz valyuta kursunu təmin etmək. 2004-cü il dekabrın 22-də Beynəlxalq Valyuta Fondunun Direktorlar Şurası yoxsulluğun Aradan Qaldırılması və İnkişaf Proqramı çərçivəsində dördüncü və sonuncu təhlili tamamlamışdır.

Azərbaycan 1992-ci ildə İslam İnkişafı Bankına qoşulmuşdur. İslam İnkişafı Bankının fəaliyyəti bu istiqamətlərə yönəldilmişdir:

- kanal və drenaj sistemlərinin bərpası;
- enerji istehsalının artırılması;
- kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinin təkmilləşdirilməsi və s.

İslam İnkişafı Bankı Bank infrastrukturunun və aqrar-sənaye sahələrinin qurulmasına texniki yardım göstərmiş və maliyyə yardımı etmişdir. İslam İnkişafı Bankının investisiya qoyuluşlarına Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilə birlikdə Mingəçevir Enerji Layihəsinin maliyyələşdirilməsi (bunun üçün 12,5 mln. dollar məbləğində kredit ayırmışdır) daxildir. Bu layihəyin əsas məqsədi aşağıdakılardan ibarət idi:

- Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasının avadanlıqlarla təchizatı;
- 110 kv-lıq ötürücü xəttin qurulması;
- yeni stansiyanın qurulması.

BMT-nin İnkişaf Proqramı Azərbaycanda 1993-cü ildən etibarən təmsil olunur. Bu günə kimi BMT-nin İnkişaf Proqramı ümumi dəyəri 31 mln. dollardan çox olmaqla, altmışdan artıq layihə və proqram həyata keçirmişdir. Qurumun ilk dövrlərdə fəaliyyəti əsasən, fəvqəladə hallarda xilasetmə və yenidənqurma, münəqişədən sonrakı dövrdə yardım və s. sahələrə yönəldilmişdir. BMT-nin İnkişaf Proqramı Dünya Bankı və Birləşmiş Millətlər İnsan Haqqları Şurası ilə birlikdə Azərbaycan Yenidənqurma və Bərpa Agentliyini təsis etmişdir. Onların əsas fəaliyyəti - müharibənin təsirlərinə məruz qalmış ərazilərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi və onların əlaqələndirilməsi, bir milyona yaxın qaçqın və köçkünün müvəqqəti yerləşdirilməsinə dəstək verilməsi, əhəlinin zəif kateqoriyaları üçün gəlir gətirilməsi və s. istiqamətləndirilmişdir. BMT-nin İnkişaf Proqramı həmçinin, Azərbaycanda Minalara Qarşı Milli Agentliyin təsis edilməsinə də şərait yaratmış, "Minalara qarşı Milli fəaliyyət Proqramı"nın hazırlanmasında aparıcı rolunu özünə götürmüşdür. Bu gün BMT-nin İnkişaf Proqramının Azərbaycandakı fəaliyyətinin əsas məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

- yoxsulluğun aradan qaldırılmasına kömək etmək;
- fərdi insan hüquqlarına ehtiram göstərilməsini dəstəkləmək;

- təbii ehtiyatları mühafizə etmək;

- ölkə miqyasında müvafiq islahatların həyata keçirilməsi yolu ilə ölkədə BMT Xartiyasının prinsiplərinə uyğun olaraq demokratik idarəçiliyin həyata keçirilməsini təmin etmək.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə Dünya Bankının və Çoxtərəfli İnvestisiyaların Təminatı Agentliyinin, 1995-ci ildə isə Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasının və BMK-nın üzvü olmuşdur. Dünya Bankının Azərbaycandakı fəaliyyətinin əsas diqqət mərkəzində bunlar olmuşdur:

- strateji məsləhətlərin verilməsi;

- investisiyaların və Hökumətin büdcəsinin maliyyələşdirilməsi, yardımların əlaqələndirilməsi və s.

Dünya Bankı əsasən, Hökumətin həyata keçirdiyi islahatları sürətləndirməsi, öz neft ehtiyatlarının idarə edilməsinə nəzarət etməküçün fəaliyyət kursunda lazımi dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlı müvafiq institusional bazanın möhkəmləndirilməsi məqsədilə hökumət orqanları ilə birgə fəaliyyət göstərir. Dünya Bankı bu günə kimi həyata keçirilən iyirmi beş əməliyyata 622 mln. dollar vəsait ayırmışdır. Bu layihələrdən on yeddisi hal-hazırda da davam edir.

Azərbaycanda diskont siyasəti “Mərkəzi Bank haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun 31-ci maddəsi ilə tənzimlənir [4, səh. 40]:

- Mərkəzi Bank uçot dərəcəsinə və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirir;

- Mərkəzi Bank uçot dərəcəsinə müəyyənləşdirərkən ölkədəki mövcud makroiqtisadi durumu və maliyyə bazarının vəziyyətini nəzərə alır;

- Mərkəzi Bank öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini pul bazarının likvidlik vəziyyətini nəzərə alaraq özünün açıq bazar, yenidən maliyyələşdirilmə və depozit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini təsbit etməklə və ya hərraclarda tələb və təklif əsasında müəyyənləşdirir;

- Mərkəzi Bank müəyyən etdiyi uçot dərəcəsinə və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini dərc etdirir.

Nəticə və təkliflər

Kredit bazarı özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətlərinə və meyllərinə malikdir. Belə ki, onun cari və perspektiv vəziyyəti ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının pulla təminat səviyyəsindən, əhalinin gəlirlərindən, pul-kredit siyasətinin prioritetlərindən asılıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin və təsərrüfat subyektlərinin borc vəsaitlərinə alan tələbatının yüksək olması kredit bazarında canlanma yaradır. Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsi gedişində belə qənaətə gəlinmişdir ki, müasir dövrdə kredit bazarının inkişafı rəqabət və inflyasiya kimi iqtisadi amillərlə yanaşı siyasi, psixoloji və s. amillərin də təsiri ilə müşayiət olunur. Son dövrlərdə respublikamızda ardıcıl baş vermiş devalvasiya proseslərindən sonra bir neçə bankın öz fəaliyyətini dayandırması onu söyləməyə əsas verir ki, hələ də ölkəmizin kredit bazasında qiymətlərlə bağlı məsələ öz tam həllini tapmamışdır. Ümumi kredit portfelində problemli kreditlərin xüsusi çəkisinin çoxluğu və getdikcə artması buna əyani sübutdur. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, Azərbaycanda kreditlərə görə faiz dərəcələri MDB məkanına daxil olan yaxın qonşu ölkələrdən, o cümlədən, Gürcüstan, Ermənistan və Ukraynadan təxminən 2-2,5 dəfə yüksəkdir. Bu da qeyri-müəyyən maliyyə-iqtisadi şəraitdə bazar subyektlərinin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir, kredit təşkilatları ilə debitorlar arasında mübahisələr yaradır. Düşünürük ki, vəziyyətin belə davam etməsi nə bank sektoruna, nə də real sektora sərfəli deyil. Ona görə də, kredit bazarında qiymətlərin, daha dəqiq desək, faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsində əsaslı dəyişikliklər edilməlidir. Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur:

- bankların əldə etdikləri faiz marjasının onların normal fəaliyyətini təmin edəcək səviyyədə müəyyən edilməsi. Bu, ondan irəli gəlir ki, hazırda depozit və kreditlərə görə faiz dərəcələrinin nisbəti orta hesabla 2 dəfə təşkil edir;

- sərbəst dönərli valyutalarda yerli vətəndaşlara kreditlərin verilməsinin qadağan olunması. Banklar öz gəlirlərini sığortalamaq üçün bu addımı atsalar da milli

valyutanın məzənnəsinin zəifləməsi şəraitində borcalanlar daha böyük problemlərlə üz-üzə qalırlar;

- yaxın dövrdə kreditlərə faiz dəcərələrinin orta hesabla 12 faizə qədər azaldılması istiqamətində işlər görülməlidir. Doğrudur, bundan sonra da ölkənin kredit bazarında qiymətlər bir çox xarici ölkələrlə müqayisədə yenə də yüksək olacaqdır. Lakin, bu istiqamətin seçilməsi və gələcəkdə davam etdirilməsi bütün bazar iştirakçılarının mənafeyinə uyğun olardı;

- kreditlər verilərkən borcalanların tədiyyə qabiliyyəti daha dərindən araşdırılmalıdır. Bəzən, istehlak kreditləri verilərkən bu amilə deyil, banklar tərəfindən zəmin şəxslərə inanılması, sonradan problemlər yaradır;

- pul-kredit siyasəti həyata keçirilərkən zəif bankların bağlanması deyil, onların maliyyə sağlamlaşdırılması istiqamətində tədbirlər görülməlidir. Ona görə ki, bankların sayının azalması rəqabəti zəiflədir və son nəticədə kreditlərin qiymətinin artması şəklində özünü büruzə verir.

**Механизм формирования цен на кредитном рынке и ее
совершенствование**

Резюме

Ценообразование на рынке кредитных ресурсов, механизм определения и регулирования процентных ставок имеет специфическую особенность. Эти особенности связаны в первую очередь факторами развития кредитного рынка и денежно-кредитной политикой страны. Данная магистерская диссертация посвящена изучению этих факторов и методов определения цен на кредитные ресурсы.

Магистерская диссертация состоит из введений, трех глав, выводов и заключений, также списка использованной литературы.

Во введении диссертации обосновано актуальность темы, отражено изученность данной проблемы, определены предмет, методы и задачи исследования.

Первая глава магистерской диссертации содержит в основном теоретическую часть работы. Здесь изучены факторы формирования и особенности ценообразования цен на кредитном рынке, также взаимосвязи денежных и кредитных рынков.

Во второй главе работы проведен анализ взаимосвязи и взаимозависимостей процентных ставок, валютного курса и товарных цен. Проведения анализа и оценки состояния современного кредитного рынка основана на текущие экономические процессы на внутренним и мировом рынке.

В третьем главе диссертации определено направлений совершенствования механизма ценообразования на кредитном рынке республики с учетом особенностей развития национальной экономики и международного опыта.

В заключении обобщены полученные в процессе исследования результаты, даны практические предложения и рекомендации.

The mechanism of pricing on creditmarket and it's improvement

Summary

Pricing in the credit market, the mechanism for determining and regulating interest rates has a specific feature. These features are primarily related to the development of the credit market and monetary policy of the country. This master's thesis is devoted to the study of these factors and methods for determining prices for credit resources.

The master's thesis consists of introductions, three chapters, conclusions and conclusions, as well as a list of used literature.

In the introduction of the thesis, the relevance of the topic is substantiated, the study of this problem is reflected, the subject, methods and tasks of the study are determined.

The first chapter of the master's thesis contains mainly the theoretical part of the work. Here, the factors of formation and peculiarities of pricing of prices in the credit market, as well as the interrelationships of monetary and credit markets, were studied.

In the second chapter of the work, the interrelation and interdependencies of interest rates, exchange rates and commodity prices are analyzed. Carrying out of the analysis and an estimation of a condition of the modern credit market is based on current economic processes in the internal and world market.

In the third chapter of the thesis, there are directions for improving the pricing mechanism in the credit market of the republic, taking into account the features of the development of the national economy and international experience.

The conclusion summarizes the results obtained in the research process, gives practical suggestions and recommendations.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı

1. “Qiymətin əmələ gəlməsi”, dərslik. Bakı, 2000.
2. Слепов В.А., Николаева П.Е. «Ценообразование», учебное пособие. М. НД. ФБК-Пресс, 2000 г.
3. “Tənzimlənən qiymətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı, 2003.
4. Azərbaycan Respublikasının “Mərkəzi Bank haqqında” qanunu, Bakı, 2004.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında” Fərmanı, Bakı, 2005.
6. Джеффри Д САКС, Фелипе Ларрен Б. «Макроэкономика» Глобальный подход. Издательство - Москва, 2006г.
7. Tomas Neql “Qiymət əmələgəlmənin strategiya və taktikası”. Bakı, 2009.
8. Есипов В.Е. «Ценообразование» - Санкт Питербург, 2010г.
9. Липсиц Н.В. «Коммерческое ценообразование». Издательство - БЭК. Москва, 2010 г.
10. A.D.Çudakov “Qiymətlər və qiymətin əmələ gəlməsi”. Bakı, 2011.
11. İ.Q.Quliyev “Qiymətin əmələ gəlməsi”, metodik vəsait. Bakı, 2015.
12. F.F.Ələkbərova, R.N.İsmayılova, V.H.Abbasova “Qiymətin əmələ gəlməsi” dərslik. Bakı, 2015.
13. <https://www.cbar.az/>
14. <http://www.stat.gov.az/>